

CHAMBRE DES REPRÉSENTANTS
DE BELGIQUE

BELGISCHE KAMER VAN
VOLKSVERTEGENWOORDIGERS

**COMPTE RENDU INTÉGRAL
AVEC
COMPTE RENDU ANALYTIQUE TRADUIT**

**INTEGRAAL VERSLAG
MET
VERTAALD BEKNOPT VERSLAG**

Commission de la Constitution et du
Renouveau institutionnel

Commissie voor Grondwet en Institutionele
Vernieuwing

Mercredi

24-05-2023

Matin

Woensdag

24-05-2023

Voormiddag

N-VA	Nieuw-Vlaamse Alliantie
Ecolo-Groen	Ecologistes Confédérés pour l'organisation de luttes originales – Groen
PS	Parti Socialiste
VB	Vlaams Belang
MR	Mouvement Réformateur
CD&V	Christen-Democratisch en Vlaams
PVDA-PTB	Partij van de Arbeid van België – Parti du Travail de Belgique
Open Vld	Open Vlaamse Liberalen en Democraten
Vooruit	Vooruit
Les Engagés	Les Engagés
DéFI	Démocrate Fédéraliste Indépendant
INDEP-ONAFH	Indépendant - Onafhankelijk

Abréviations dans la numérotation des publications :		Afkortingen bij de nummering van de publicaties :	
DOC 55 0000/000	Document parlementaire de la 55 ^e législature, suivi du n° de base et du n° consécutif	DOC 55 0000/000	Parlementair stuk van de 55 ^e zittingsperiode + basisnummer en volgnummer
QRVA	Questions et Réponses écrites	QRVA	Schriftelijke Vragen en Antwoorden
CRIV	Version provisoire du Compte Rendu Intégral	CRIV	Voorlopige versie van het Integraal Verslag
CRABV	Compte Rendu Analytique	CRABV	Beknopt Verslag
CRIV	Compte Rendu Intégral, avec, à gauche, le compte rendu intégral définitif et, à droite, le compte rendu analytique traduit des interventions (avec les annexes)	CRIV	Integraal Verslag, met links het definitieve integraal verslag en rechts het vertaalde beknopt verslag van de toespraken (met de bijlagen)
PLEN	Séance plénière	PLEN	Plenum
COM	Réunion de commission	COM	Commissievergadering
MOT	Motions déposées en conclusion d'interpellations (papier beige)	MOT	Moties tot besluit van interpellaties (op beigegekleurig papier)

Publications officielles éditées par la Chambre des représentants Commandes : Place de la Nation 2 1008 Bruxelles Tél. : 02/549 81 60 Fax : 02/549 82 74 www.lachambre.be e-mail : publications@lachambre.be	Officiële publicaties, uitgegeven door de Kamer van volksvertegenwoordigers Bestellingen : Natieplein 2 1008 Brussel Tel. : 02/549 81 60 Fax : 02/549 82 74 www.dekamer.be e-mail : publicaties@dekamer.be
---	---

SOMMAIRE

Audition sur la plateforme en ligne "Un pays pour demain" de:	1
- Mme Cato Léonard, membre du Comité scientifique;	1
- M. Yves Dejaeghere, membre du Comité scientifique;	1
- M. Min Reuchamps, membre du Comité scientifique;	1
- M. Hugues Dumont, membre du Comité scientifique.	1

Orateurs: Cato Léonard, Yves Dejaeghere, Hugues Dumont, Min Reuchamps, Sander Loones, Kristof Calvo, Catherine Fonck, présidente du groupe Les Engagés, Thierry Warmoes, Jan Briers, Patrick Prévot

INHOUD

Hoorzitting over het onlineplatform 'Een land voor de toekomst' met:	1
- mevrouw Cato Léonard, lid van het Wetenschappelijk Comité;	1
- de heer Yves Dejaeghere, lid van het Wetenschappelijk Comité;	1
- de heer Min Reuchamps, lid van het Wetenschappelijk Comité;	1
- de heer Hugues Dumont, lid van het Wetenschappelijk Comité.	1

Sprekers: Cato Léonard, Yves Dejaeghere, Hugues Dumont, Min Reuchamps, Sander Loones, Kristof Calvo, Catherine Fonck, voorzitter van de Les Engagés-fractie, Thierry Warmoes, Jan Briers, Patrick Prévot

**Commission de la Constitution et du
Renouveau institutionnel**

du

MERCREDI 24 MAI 2023

Matin

**Commissie voor Grondwet en
Institutionele Vernieuwing**

van

WOENSDAG 24 MEI 2023

Voormiddag

De openbare commissievergadering wordt geopend om 10.11 uur en voorgezeten door mevrouw Özlem Özen.

La réunion publique de commission est ouverte à 10 h 11 et présidée par Mme Özlem Özen.

01 Audition sur la plateforme en ligne "Un pays pour demain" de:

- Mme Cato Léonard, membre du Comité scientifique;
- M. Yves Dejaeghere, membre du Comité scientifique;
- M. Min Reuchamps, membre du Comité scientifique;
- M. Hugues Dumont, membre du Comité scientifique.

01 Hoorzitting over het onlineplatform 'Een land voor de toekomst' met:

- mevrouw Cato Léonard, lid van het Wetenschappelijk Comité;
- de heer Yves Dejaeghere, lid van het Wetenschappelijk Comité;
- de heer Min Reuchamps, lid van het Wetenschappelijk Comité;
- de heer Hugues Dumont, lid van het Wetenschappelijk Comité.

La **présidente**: Chers membres du Comité scientifique, je vous souhaite la bienvenue au sein de notre commission. Les membres ont souhaité vous entendre et vous avez répondu présent. Vous avez reçu une série de questions des membres envoyée par le secrétariat de la commission.

Je vous souhaite la bienvenue au sein de notre commission. Les membres ont souhaité vous entendre et vous avez répondu présent.

Une liste de questions des membres vous a été envoyée par le secrétariat de la commission. Pour rappel, ces questions portent essentiellement sur l'évaluation du processus et non sur le fond – c'est-à-dire les résultats de la plateforme – puisque les deux ministres ont déjà répondu aux questions des membres à ce sujet.

01.01 Cato Léonard: Eerst en vooral mijn hartelijke dank voor de uitnodiging. We verheugen ons erop u toelichting te geven en antwoorden te bieden op uw vragen.

Ik ben Cato Léonard, experte in burgerparticipatie bij Glassroots. De reden om in te gaan op de uitnodiging van de ministers voor dit expertencomité is ingegeven vanuit mijn overtuiging dat burgers meer moeten betrokken worden bij de democratie en vanuit de kennis die ik ter zake sedert 12 jaar heb opgebouwd. Ik kan me ook volledig vinden in het feit dat het hier een eerste fase betreft in een geheel van democratische hervormingen. Het verdere verloop zou eindigen met de behandeling, in gemengde of andere commissies, van de aanbevelingen die hier vandaag zijn gedaan en van de suggesties die zijn vervat in de burgerbevraging 'Een land voor de toekomst'. U hebt daarvoor op 9 februari al een aanzet gegeven door de wet over de loting goed te keuren. Tot daar de redenen waarom ik heb toegezegd

De **voorzitster**: Ik dank u voor uw aanwezigheid, en dat u ermee ingestemd hebt om de vragen te beantwoorden. De vragen hebben betrekking op de evaluatie van het proces en niet op de inhoud, aangezien de twee ministers al op de inhoudelijke vragen geantwoord hebben.

01.01 Cato Léonard: J'ai accepté la demande des ministres de participer à ce comité d'experts parce que je suis convaincue que les citoyens doivent être partie prenante à la démocratie. Il s'agit d'une première étape dans l'ensemble des réformes démocratiques. La suite devrait être l'examen en commission des recommandations formulées aujourd'hui et des suggestions issues de la consultation citoyenne "Un pays pour demain". Un premier départ a déjà été pris avec l'adoption du projet de loi établissant les

voor de uitnodiging van vandaag.

Ik zie ons hier bovendien als voorloper in democratische vernieuwing. Overal ter wereld zien we dat de burgers steeds meer worden betrokken. We doen het overigens op dat vlak niet zo slecht in dit land: van her en der vraagt men ons onze kennis op dit domein te exporteren en ook in het buitenland mee te werken aan de democratische vernieuwing.

De context van 'Een land voor de toekomst' is terug te vinden in het regeerakkoord van 30 september 2020. De federale regering stelde daarin grondig werk te willen maken van een toekomstige staatshervorming en een belangrijke bijdrage te willen leveren aan de modernisering van de staatsstructuren en de verhoging van de efficiëntie.

Er waren drie belangrijke doelstellingen. Daarvoor heeft ze het onlineplatform 'Een land voor de toekomst' gelanceerd, waarbij het de bedoeling was dat elke Belg kon deelnemen om zijn of haar mening hierover te geven. Het was een uitgebreid en moedig project. Wanneer twee ministers aangeduid worden voor de democratische vernieuwing en ze beslissen samen om de burgers bij het project te betrekken, is dat een moedige beslissing.

Het kon echter zeker beter, maar het was een eerste stap. Democratische vernieuwing gebeurt ook niet overnight, maar stap voor stap. Wij zijn hier dan ook om toelichting te geven bij wat we denken dat goed verliep, maar ook bij wat we denken dat beter kon.

Ik zal het nu hebben over de doelstellingen. De eerste doelstelling was een inzicht geven in de huidige werking van de federale Staat, onze democratie en haar werking en de bevoegdheden.

Le deuxième objectif était d'informer le peuple belge de la volonté du gouvernement de préparer une réforme de l'État en profondeur et de ses efforts pour moderniser, accroître l'efficacité et approfondir les principes démocratiques des structures étatiques.

De derde doelstelling was iedereen de kans geven hieraan bij te dragen en hieraan deel te nemen.

Jullie hebben een aantal vragen gesteld. We zullen er samen met plezier op antwoorden.

De eerste vraag die gesteld werd, luidde: "Hoe beoordeelt u het verloop van de oefening in het algemeen? Op welke grenzen botste men?"

Zoals ik daarnet gezegd heb in het algemeen, meen ik dat het een zeer moedige beslissing is geweest te vragen hoe we onze burgers kunnen betrekken bij die vernieuwing. De rijkheid van de antwoorden die gegeven werden, is immens. Het is een lijvig document, maar de moeite die burgers als stakeholders van de democratie genomen hebben om in hun pen te kruipen en uitgebreid te antwoorden, is van een onwaarschijnlijke rijkheid.

principes du tirage au sort des citoyens, le 9 février 2023. Je considère que notre pays est un pionnier du renouveau démocratique. Partout dans le monde, les citoyens sont de plus en plus impliqués. Nous sommes souvent sollicités pour apporter notre expertise à l'étranger.

L'accord de gouvernement du 30 septembre 2020 prévoit de travailler sur une future réforme de l'État et de contribuer de manière significative à la modernisation et à l'efficacité de la structure de l'État. Pour atteindre ces trois objectifs, la plateforme en ligne "Un pays pour demain" a été créée, donnant à chaque Belge la possibilité d'exprimer son opinion. La décision d'impliquer les citoyens dans le projet de renouveau démocratique était courageuse. D'autres pistes auraient sans doute été plus judicieuses, mais il s'agissait d'un premier pas. Le renouveau démocratique ne se fait pas d'un coup, c'est un processus par étapes.

Le premier objectif était de donner un aperçu du fonctionnement de l'État fédéral et de notre démocratie.

De tweede doelstelling was de bevolking informeren over het voornemen van de regering om een staatshervorming voor te bereiden teneinde de staatsstructuur efficiënter te maken en de democratische principes te versterken.

Le troisième objectif était de donner l'opportunité à chacun de participer. La richesse et l'étendue des réponses fournies sont immenses. La longueur du questionnaire est un élément à améliorer. C'est la raison pour laquelle il était scindé en deux parties. Tous les champs ne devaient pas obligatoirement être remplis. Chaque citoyen pouvait sélectionner un sujet et s'exprimer uniquement sur ce point. Le système pourrait également être rendu plus convivial. Quoi qu'il en soit, il s'agissait d'un premier exercice et le trésor d'informations reçues ne peut être

Wat kon beter? We hebben allemaal gezien hebben dat de bevraging zeer lang was. Daarom was de bevraging opgesplitst in verschillende delen. Men was niet verplicht alle delen in te vullen. De burger kon er ook een onderwerp uitkiezen om zijn of haar mening over te geven. Het was niet de bedoeling dat iedereen door alle vragen moest gaan, op eender welk moment.

De *usability* kon ook beter, vind ik. Dit was evenwel een eerste oefening, waarbij de rijkheid aan input niet mag of kan genegeerd worden. We hopen dat die later in het proces gebruikt zal worden en dat er aan de slag zal worden gegaan met de informatie die via het platform werd gegeven.

Uw tweede vraag was welke de ervaringen zijn van het Wetenschappelijk Comité voor een vergelijking van een burgerbevraging met andere vormen van participatie die men eventueel begeleid heeft. Ik zal spreken over mijn eigen ervaring en Yves Dejaeghere zal andere ervaringen toelichten. Ik heb vooral ervaring met burgerpanels, want ik heb er ondertussen 21 begeleid, zowel in het binnenland als in het buitenland. Ik heb ook de burgerbevraging begeleid die voorafging aan het referendum in Zwitserland en daarnaast nog een hele hoop andere. Een burgerbevraging is een keuze voor een andere methodologie. Het is ook de bedoeling dat de kennis uit het burgerplatform 'Een land voor de toekomst' gebruikt wordt in een burgerpanel nadien. Daarom denk ik dat het een goede eerste oefening is die als input kan dienen voor een dergelijk burgerpanel.

Wat is het verschil met een burgerpanel? In een burgerpanel zitten gelote burgers. Volgens een bepaalde stratificatie krijgt men diversiteit naar leeftijd, opleiding, geslacht, achtergrond enzovoort. De leden van het burgerpanel krijgen eerst kennis, voor een deel door experts die aan bod komen, want er worden altijd experts toegevoegd om de burgers kennis te geven over het onderwerp. De input van dit platform kan daar perfect voor dienen en het is ook de bedoeling dat die daarvoor aangewend wordt, zodat de leden van het burgerpanel gevoed worden met de kennis van andere burgers, om zo te komen tot besluitvorming. Dat is een andere methodologie, maar de twee zijn aanvullend in dit geval.

De heer Yves Dejaeghere heeft nog andere ervaringen, onder meer met onlinebevragingen, en kan daarmee een vergelijking maken.

01.02 Yves Dejaeghere: Goedemorgen, ik zal eerst mezelf even kort voorstellen. Ik ben momenteel het hoofd van de Europese Expertise-federatie rond Democratische Innovatie en Burgerparticipatie. Ik heb heel lang aan de KU Leuven en UAntwerpen en ook als *visiting researcher* in Oxford gewerkt rond burgerparticipatie. Mijn huidige job is vermoedelijk niet de enige reden waarom ik hier gevraagd werd om deel te nemen. In mijn academische ervaring heb ik heel veel surveys opgesteld, en dat zijn recent steeds vaker onlinebevragingen. Vroeger gingen wij van deur tot deur. Tijdens mijn eerste job aan de KU Leuven bij professor Wilfried Dewachter moesten wij als studenten gaan aanbellen bij inwoners van onze gemeente. Daarvoor werden tien mensen uit het telefoonboek gekozen.

Als u mij vraagt naar een vergelijking met andere vormen van participatie, heeft dit soort bevraging methodologisch natuurlijk een beperking. Dit is een open bevraging. Dat wil zeggen dat we niet met een bepaalde steekproef werken. U moet weten dat bij de huidige, wetenschappelijke bevragingen de respondenten ook heel vaak

ignoré. Nous espérons que l'on s'attèlera à cette tâche.

J'ai accompagné 21 panels citoyens, tant en Belgique qu'à l'étranger. J'ai également assuré l'accompagnement de la consultation citoyenne qui a précédé le référendum en Suisse. Ce type de consultation revient à opter pour une autre méthodologie. Les connaissances résultant de la consultation seront utilisées ultérieurement dans le cadre d'un panel citoyen.

Un tel panel se compose de citoyens tirés au sort selon une certaine stratification. Dans ce cadre, il est tenu compte de l'âge, du sexe, de la formation, etc. Des experts informeront les membres du panel de la thématique en question. Les opinions des citoyens ayant participé à la consultation "Un pays pour demain" seront transmises au panel citoyen pour alimenter le processus décisionnel. Les deux méthodes se complètent donc mutuellement.

01.02 Yves Dejaeghere: Ce type de consultation a évidemment ses limites. Il s'agit d'une consultation ouverte qui ne fonctionne donc pas avec un échantillon. Actuellement, la participation à une enquête scientifique est souvent rémunérée. Pour obtenir une certaine représentativité, il faut faire des efforts, même pour les études académiques. L'époque du porte-à-porte est révolue. Aujourd'hui, on fait généralement appel à un bureau qui interroge un échantillon représentatif de citoyens.

Il est très difficile de se prononcer sur le taux de réponse, car il

worden betaald. Om representativiteit te krijgen, moet men dus een zekere moeite doen, zelfs voor academische studies. De tijd dat wij van deur tot deur gingen, is voorbij. Nu wordt er meestal via een bureau gewerkt. Voor recente studies die we uitgevoerd hebben aan bijvoorbeeld de UAntwerpen gingen we zo te werk: we vroegen een bureau om een representatief staal van burgers te krijgen. Als we bevragingen willen vergelijken, is de eerste vraag wat men precies wil vergelijken. We gaan daar nog verder op in.

Als we de responsgraad bekijken, is het heel moeilijk om een vergelijking te maken, want ik heb geen equivalent gevonden van een andere onlinebevraging over de Grondwet met open vragen. De staat Baden-Württemberg heeft een onlineplatform, waar burgers concrete wetgeving kunnen becommentariëren en input geven. Dat platform bestaat sinds 2013. Het hoogste aantal respondenten tot nu toe is 7.000. Dat ging over een klimaatwet. Onze bevraging heeft 10.000 burgers betrokken. Een van de belangrijkste motivatoren voor burgers om aan gelijk welke vorm van participatie deel te nemen, is het idee dat zij invloed hebben. Of het nu een burgerpanel betreft, een onlinebevraging of een deelname aan een vergadering in het stad- of gemeentehuis, het gaat over het gevoel dat men invloed en impact kan hebben. Een van de beperkingen van deze bevraging was het feit dat zij een open einde had. Nog wij als experts, noch de burgers wisten concreet waar de bevraging zou landen. Men zou dus kunnen zeggen dat het vergelijkbaar is.

De keuze is gemaakt om sociodemografische gegevens te vragen. Dat doet men vaak niet. In de voorbereiding van deze vergadering heb ik mijn collega's in Baden-Württemberg vorige week gevraagd of zij daar gegevens over hebben, maar dat was niet het geval. U hebt het rapport allemaal gelezen. Het is overwegend een weerklank van mannelijke, hoger geschoold Belgen. Dat is op zich ook niet uitzonderlijk. Een andere vergelijking die men kan maken, is die met de Conferentie over de toekomst van Europa. Die had ook een open platform en dat is wel enigszins vergelijkbaar, in die zin dat het ook toeliet om vragen over verschillende thema's rond de Europese Unie te beantwoorden. Dat was ook een zeer brede bevraging, met verschillende thematieken, en werkte met eenzelfde systeem van tegels waaruit men kon kiezen. Daar was de responsgraad ook veel hoger bij mannen en hoger geschoolden. Dat is sinds decennia ook een vaste bevinding in het wetenschappelijk onderzoek. Dit gremium telt ook een disproportie van mensen met een hogere scholing. Ik denk dat er op een bepaald moment een wet werd ingevoerd om de gremia aan de overkant van de straat ook qua gender gelijkwaardig te maken.

Is dat een goede situatie? Nee. Als men het bekijkt vanuit een absolutistisch standpunt... Nogmaals, ik weet niet wie de vraag heeft gesteld en wat de exacte finesse van de vraag was, maar als men het vergelijkt met vergelijkbare studies of platformen gehanteerd door overheden...

De enige andere vergelijking die ik zou kunnen maken, is met een unieke, gesloten ja-neevraag over een heel concreet thema. In Parijs zit ik ook in een comité voor begeleiding van burgerparticipatie. Men heeft daar onlangs de vraag gesteld: deelstaps, ja of neen? Zelfs daar heeft uiteindelijk slechts 7 % van de bevolking deelgenomen. Er werden bovendien geen sociodemografische vragen gesteld. In absolute aantallen gaat het natuurlijk om meer respondenten, vermits 7 % van Parijs tienduizenden mensen betreft. Het was evenwel een zeer eenvoudige ja-neenvraag.

n'existe aucune autre consultation en ligne avec des questions ouvertes sur la Constitution. Il existe toutefois des consultations analogues telles que la plateforme en ligne du Land allemand Bade-Wurtemberg, qui permet, depuis 2013, aux citoyens de commenter certaines législations précises. Cette plateforme attire au maximum 7 000 personnes, alors que notre consultation a atteint 10 000 citoyens.

La principale motivation qui pousse le citoyen à participer est l'influence qu'il pense avoir. Cela vaut pour toute forme de consultation. L'une des limites de cette consultation réside dans le fait que ni les experts ni les citoyens ne savaient précisément ce qu'il en adviendrait exactement.

Le choix a été fait de demander des données sociodémographiques, ce qui est peu fréquent. Il ressort du rapport que les répondants sont essentiellement des Belges hautement qualifiés et de sexe masculin. Il s'agit du même profil que celui ayant majoritairement réagi sur la plateforme ouverte de la Conférence sur l'avenir de l'Europe. La recherche scientifique observe le même phénomène depuis plusieurs décennies. Est-il positif que les réactions émanent principalement de Belges hautement qualifiés et de sexe masculin? Bien sûr que non, mais c'est conforme à ce que nous observons lors d'autres consultations publiques.

La seule autre comparaison que je puisse faire est celle avec une question unique appelant une réponse par oui ou par non sur un sujet très concret. Une telle consultation a été organisée à Paris au sujet de l'introduction des trottinettes partagées. À peine 7 % de la population y ont participé, mais aucune donnée sociodémographique n'a été demandée. La formulation des questions et le rôle du comité auraient été beaucoup plus importants s'il avait été fait usage de questions de type oui-

De afweging is natuurlijk in hoeverre men ja-neenvragen kan stellen over alle onderwerpen. De formulering en de rol van dit comité zouden dan ook nog veel belangrijker zijn geweest, want dan stelt men nagenoeg referendumvragen. Dan wordt de onrepresentativiteit ook problematischer.

Als men de bevraging ziet als een manier om input te vergaren van zeer actieve burgers, die daar tijd voor hebben en die de drempel over geraakt zijn, dan is dat complementair met andere vormen. Op zichzelf is het vergelijkbaar met andere vormen, zoals Baden-Württemberg of de Europese Unie. Ook een Nederlandse provincie heeft ooit zo'n platform gelanceerd. Daar waren er enkele tientallen mensen die deelnamen. In die zin is 10.000 veel, voor *open-ended* bevragingen. Doorgaans gaat het over hogergeschoolde mannen. Dat moet dus aangevuld worden met andere elementen.

non. Dans ce cas, la non-représentativité constituerait également un problème beaucoup plus important, car on pose alors déjà presque des questions de référendum.

Si cette consultation est perçue comme un moyen de recueillir l'avis de citoyens très actifs qui ont eu le temps de s'y consacrer et qui ont franchi le seuil, alors les résultats peuvent être considérés comme complémentaires à d'autres sources d'information. En réalité, 10 000 répondants, c'est beaucoup pour une consultation ouverte.

01.03 Cato Léonard: Ik zal nu de vierde vraag beantwoorden, over de keuze voor een onlineplatform en de daaraan verbonden beperkingen door de digitale kloof en de middelen om dat te verhelpen. Het platform werd opengesteld voor alle Belgen ouder dan 16 jaar. Het middenveld, de academische wereld, experts, lokale overheden, iedereen mocht deelnemen. Om de verschillende doelgroepen te bereiken, werd het platform online opengesteld. Alsook werd een papieren versie ter beschikking gesteld en werden dialoogmethodes aangereikt. In samenwerking met de VRT werden er tutorials gegeven hoe men met elkaar in debat kon gaan. Men moedigde dus aan om online deel te nemen en ook om in kleine groepjes aan de slag te gaan met de thema's en context. Er werd ook aangemoedigd om die dialoogmethode in scholen te gebruiken om te leren overleggen. Een grote communicatiecampagne heeft dat gedurende zes weken begeleid. Men kon ook met een papieren versie deelnemen, hoewel slechts 49 deelnemers dat hebben gedaan. Ik hoop dat ik hiermee uw vraag over de methodologie en de verkleining van de digitale kloof heb beantwoord.

Over de vraag over welke andere middelen behoudens het onlineplatform gebruikt hadden kunnen worden voor de raadpleging, heeft de heer Dejaeghere net gezegd dat er verschillende mogelijkheden bestaan. Een andere wijze van burgerbevraging is het gebruik van burgerpanels. Men loopt dan burgers volgens een bepaalde stratificatie die representatief is voor de bevolking. Vervolgens zorgt men eerst voor begeleiding en kennisgeving, zodat de burgers daarna kunnen debatteren en tot conclusies komen. Dat is een andere methodologie. Die maakt ook deel van een proces waarvan het vervolg nog moet komen. Voor de uitvoering van dat tweede luik rekenen we op u. Alleen het Kamerreglement zou hiervoor nog moeten worden gewijzigd. Daarna ligt de weg open om die rijkdom aan informatie te kunnen gebruiken in de volgende etappe, waardoor burgers op een degelijke manier kunnen worden betrokken bij de besluitvorming.

De laatste vraag die ik zal behandelen, is wat de grootste struikelblokken waren in het traject. Bedoelde u daarmee onze struikelblokken, de struikelblokken van de burgers of uw struikelblokken? Ik zal een aantal elementen geven. We zijn het er allemaal over eens dat de periode misschien te kort was. Zes weken bleek te kort om zowel een communicatiecampagne uit te rollen als burgers op te roepen om deel te nemen, duidelijk te maken dat men ook op

01.03 Cato Léonard: La plateforme a été mise en ligne afin d'atteindre les différents groupes cibles. Une version papier était également disponible, mais seuls 49 participants en ont fait l'usage. En parallèle, des méthodes de dialogue ont été proposées et des tutoriels sur les méthodes de débat ont été dispensés en collaboration avec la VRT. Une grande campagne de communication a également été menée six semaines durant.

Une autre manière d'interroger les citoyens est le recours à des panels de citoyens, composés de citoyens tirés au sort qui, après avoir été accompagnés et informés, débattent de questions et parviennent à des conclusions. Cela fait partie d'un processus dont la suite doit encore être déterminée et pour lequel nous comptons sur la collaboration des parlementaires, car il requiert une modification du règlement de la Chambre.

Enfin, je parlerai des pierres d'achoppement. Nous sommes tous d'accord pour dire que la période de six semaines était trop courte. Nous aurions pu aborder un sujet différent chaque mois, par exemple, avec les informations nécessaires. Entre les experts, nous avons rencontré peu d'obstacles, dès lors que le Comité scientifique était très équilibré et diversifié. L'obstacle majeur

papier kon deelnemen enzovoort. Die periode kon langer. Als de periode langer was geweest, had elke maand telkens een ander onderwerp aangebracht kunnen worden in de campagne, met de nodige informatie daarrond. Dat zou ook een suggestie geweest kunnen zijn omwille van de lengte, breedte, diepte en rijkdom van het onderwerp zelf.

Er waren weinig struikelblokken tussen ons. Het expertencomité is samengesteld uit alle mogelijke disciplines, zowel grondwetspecialisten als specialisten in deliberatieve en andere democratische vernieuwing en specialisten rond artificiële intelligentie. Het comité was zeer evenwichtig en zeer divers samengesteld, wat resulteerde in een rijke onderlinge discussie. Dat was goed, want op die manier ontstaan betere inzichten en consensus en dat hielp het comité grondige beslissingen te nemen. Wij bekeken de dingen immers vanuit verschillende hoeken.

Voor ons was het grootste struikelblok dat we de finaliteit niet kenden. Wie aan iets meewerkt, wil weten waartoe het werk leidt. Er werd gezegd dat het een eerste stap was van democratische vernieuwing in het geheel van het proces dat zal leiden tot de organisatie van burgerpanels of gemengde burgerpanels in Kamer en Senaat. Tot op vandaag weten we echter niet of dat zo is. Het is lastig werken als men de finaliteit niet kent; dat hoeft ik u niet te vertellen.

01.04 Hugues Dumont: Mesdames et messieurs, vous nous interrogez sur le choix des questions ouvertes. Des questions fermées, auxquelles il aurait fallu répondre par "oui" ou par "non", auraient trop ressemblé à une consultation populaire *stricto sensu*. Or, vous savez que le Conseil d'État, section de législation, dans un avis célèbre de 1985, qui a été régulièrement confirmé, considère que dans l'état actuel du droit constitutionnel belge, on ne peut pas organiser une consultation populaire au niveau fédéral.

Par ailleurs, nous savions bien qu'il ne fallait pas créer l'impression d'un sondage représentatif. La méthode de la plateforme en ligne ne pouvait pas produire des résultats représentatifs. Je pense que poser des questions "oui/non" aurait, au fond, créé une impression fausse de consultation populaire ou de sondage représentatif. Ce n'était pas le but.

Concernant la sélection des thèmes, dans un premier temps, suite à des intercabinets, le gouvernement nous a présenté une liste de thèmes extrêmement variés. Il y avait vraiment de tout, au tout début de notre processus. Il y avait potentiellement des questions sur l'organisation du fédéralisme, bien sûr: les principes de répartition des compétences, la distinction entre Régions et Communautés, la procédure en cas de crise, les mécanismes de solidarité et de financement, l'harmonisation de l'exercice des compétences entre le gouvernement fédéral, les Communautés et les Régions.

Nous avons sélectionné tous ces thèmes. Nous en avons écarté d'autres parce que nous avons jugé qu'ils étaient trop techniques comme, par exemple, le rôle du Parlement en ce qui concerne le commandement des forces armées ou les missions et la composition de la Cour constitutionnelle. Ce sont des questions que nous avons jugées trop techniques.

Nous nous sommes entendus sur la liste des questions à la suite de dialogues entre le consortium qui a été sélectionné et le comité

résidait dans le fait de ne pas connaître l'objectif final. Il a été dit qu'il s'agissait d'un premier pas vers le renouveau démocratique qui conduirait à l'organisation de panels de citoyens ou de panels mixtes de citoyens à la Chambre et au Sénat. Or, à ce jour, nous ne savons pas si c'est le cas. Cela rend le travail difficile.

01.04 Hugues Dumont: We hebben voor open vragen gekozen, omdat gesloten vragen te veel weg zouden hebben van een referendum. De Raad van State stelt in een beroemd advies uit 1985 evenwel dat er geen referendum op federaal niveau gehouden mag worden. Voorts kon het onlineplatform geen representatieve resultaten opleveren en zouden ja-neevragen de indruk gewekt hebben dat dat wel zo was.

De thema's werden in eerste instantie door de regering gekozen tijdens interkabinettenvergaderingen. Er was een brede waaier aan thema's: de organisatie van het federalisme, de verdeling van de bevoegdheden en de harmonische uitoefening ervan, het onderscheid tussen gewesten en gemeenschappen, de procedure in geval van crisis, de solidariteits- en financieringsmechanismen, enz.

Thema's die te technisch waren, zoals de rol van het Parlement in de bevelvoering over het leger of de opdrachten en de samenstelling van het Grondwettelijk Hof, hebben we buiten beschouwing gelaten.

Het Wetenschappelijk Comité en

scientifique.

Dans ce consortium, il y avait essentiellement Patricia Popelier, professeur de droit constitutionnel à Anvers, une remarquable collègue, Jean-Benoît Pilet, politologue, Dave Sinardet que vous connaissez tous.

Il y a eu un mouvement d'aller-retours entre les propositions que ce consortium a faites et nous-mêmes. Nous nous sommes donc entendus pour retenir les thèmes que vous connaissez: les règles régissant la participation des citoyens à la prise de décision, la formulation et la portée des droits fondamentaux en tenant compte du droit international des droits de l'homme, les structures de l'État belge, la répartition des compétences au sein de l'État, les règles d'organisation et de fonctionnement du Parlement et du gouvernement, et enfin, l'organisation des élections. Nous avons donc été très libres dans cette sélection et nous avons d'abord eu à cœur de nous entendre sur un exposé descriptif et explicatif sur les règles en vigueur aujourd'hui à propos de tous ces thèmes.

Sur chacun de ces six grands thèmes, nous avons reçu du consortium un projet de description très pédagogique des règles en vigueur actuellement. Puis, nous avons évidemment réagi; peut-être surtout les constitutionnalistes qui faisaient partie du comité scientifique: Johan Lievens et Wouter Pas, du côté flamand, et Emmanuel Slautsky et moi-même, du côté francophone.

Le premier défi, qui me semble avoir été bien relevé, était de s'entendre parfaitement – francophones et Flamands – sur une description neutre, impartiale et objective des règles en vigueur. Nous considérons que ce travail mérite d'être encore utilisé à l'avenir. Il y a là un matériau qui peut, très certainement, servir dans les écoles et les mouvements d'éducation permanente pour faire connaître à nos concitoyens les règles du jeu en vigueur aujourd'hui. Nous avons fourni un très gros effort de pédagogie, en évitant l'emploi de termes trop techniques, et nous sommes parvenus à quelque chose de valable.

En ce qui concerne les questions, nous avons eu le souci de les formuler d'une manière extrêmement ouverte. Entre le retour à la Belgique unitaire et le séparatisme, toutes les options étaient ouvertes.

La Belgique à deux, à trois ou à quatre: toutes les options étaient ouvertes. Entre le monopole de la démocratie représentative et un transfert du pouvoir à des experts ou à des citoyens tirés au sort: toutes les options étaient ouvertes.

On a donc utilisé la même technique d'aller-retour entre les propositions du consortium et nous-mêmes, membres du comité scientifique. On s'est aussi retrouvé dans un très beau consensus interdisciplinaire et intercommunautaire.

Madame la présidente, en ce qui concerne les résultats, j'ai cru comprendre que vous ne souhaitez pas un exposé et une synthèse des résultats. Je suis prêt à vous donner ma lecture de ce que j'ai appris en lisant la synthèse des réponses qui ont été offertes par les répondants.

La présidente: Vous êtes libre de...

01.05 Hugues Dumont: Si vous avez déjà une connaissance parfaite

het geselecteerde consortium – samengesteld uit de professoren Patricia Popelier, Jean-Benoît Pilet en Dave Sinardet – hebben de volgende thema's in aanmerking genomen: de regels voor de deelname van de burgers aan de beslissingen, de formulering en de reikwijdte van de grondrechten, de staatsstructuren, de bevoegdhedenverdeling, de regels inzake de werking van het Parlement en de regering, en de organisatie van de verkiezingen. We bereikten eerst overeenstemming over een beschrijving van de geldende regels met betrekking tot die zes grote thema's.

Het consortium heeft een bijzonder pedagogisch project voorgelegd, waarop wij vervolgens gereageerd hebben. De eerste uitdaging bestond erin volledige overeenstemming te bereiken – tussen Franstaligen en Vlamingen – over een onpartijdige en objectieve beschrijving van de huidige regels. Van dit werk zou men in de toekomst goed gebruik kunnen maken, onder meer in scholen en organisaties voor permanente educatie.

Wij hebben zeer open vragen geformuleerd. Alle opties tussen de terugkeer naar het unitaire België en het separatisme, tussen het monopolie van de representatieve democratie en een overheveling van de macht naar experts of uitgelote burgers, werden aangeboden.

Het consortium en het Wetenschappelijk Comité hebben over de vragen overleg gepleegd en hebben een intercommunautaire en interdisciplinaire consensus bereikt.

du contenu du rapport, je ne vais pas vous ennuyer.

La présidente: Les questions des membres ne doivent pas porter sur le fond des résultats. Vous êtes libre d'expliquer...

01.06 Hugues Dumont: Je voudrais peut-être un tout petit peu évoquer le fond parce qu'on a quand même entendu dans la presse des critiques très rapides.

Si on voit les résultats d'un œil un peu superficiel, on se dit "tout ça pour ça". Il y a eu plus de 10 000 répondants qui vont dans tous les sens. On voit évidemment que les citoyens sont en désaccord sur toute une série de questions. Les questions étaient très ouvertes et les réponses infiniment diverses.

Que peut-on faire de tout cela? Quand on examine d'un peu plus près les réponses, thème par thème, on obtient un certain nombre d'indications intéressantes. Elles sont surtout intéressantes dans la perspective de la suite de la procédure. Si on met en place cette commission délibérative mixte composée d'élus et de citoyens tirés au sort, le matériel que nous offrons à travers les réponses qui ont été soumises par les citoyens qui ont répondu à cette plateforme est un matériel utile.

Si je prends le premier thème, à savoir le rôle du citoyen, j'observe que, contrairement à ce qu'on pouvait éventuellement redouter, l'on ne voit aucune trace d'une quelconque fatigue démocratique. Il y a une demande tout à fait unanime de plus de démocratie participative, d'associer un maximum d'acteurs à la procédure d'élaboration des décisions dans une approche inclusive: groupes de pression, experts, citoyens tirés au sort.

Pour le surplus, oui, les citoyens sont en désaccord sur le degré d'implication respectif de ces accords et sur la centralité que doit conserver ou non la démocratie représentative fondée sur le pouvoir du dernier mot des élus. Sur ce point, il y a désaccord.

En ce qui concerne les droits fondamentaux, oui, il y a désaccord entre les citoyens en ce qui concerne l'opportunité de créer de nouveaux droits fondamentaux, et notamment des droits spécifiques à certains groupes de la société. Donc, là, les réponses vont dans tous les sens. Mais on constate une belle convergence pour rappeler l'importance du principe de la légalité en matière de restriction des droits fondamentaux. Et cela vous concerne directement.

La plupart des répondants insistent pour que le Parlement n'oublie pas ses responsabilités quand il s'agit d'encadrer les restrictions qui peuvent être apportées à des droits fondamentaux pour protéger des droits d'autrui ou protéger des intérêts généraux. C'est vraiment le grand principe de la légalité: la nécessité du débat parlementaire, sous réserve des situations d'urgence. Les citoyens ont manifesté une certaine compréhension pour un relatif estompelement du débat parlementaire en période de crise. Je ne suis pas sûr qu'ils aient raison, mais c'est leur point de vue.

Convergence aussi pour un renforcement de l'information des citoyens sur leurs droits fondamentaux et sur la manière de les exercer. Il y a là une convergence des répondants, une demande de renforcement de l'information des citoyens sur leurs droits fondamentaux et sur la manière de les exercer.

01.06 Hugues Dumont: Ik wil graag op de inhoud terugkomen omdat de pers snel met kritiek klaarstond. Als men de resultaten oppervlakkig bekijkt, kan men zich afvragen of het dat maar is. De burgers zijn het over een hele reeks kwesties met elkaar oneens en hun antwoorden zijn enorm divers.

Een nauwkeuriger onderzoek van de antwoorden per thema levert nochtans nuttige aanwijzingen op voor het vervolg van de procedure, als de gemengde commissie ingesteld wordt.

Wat de rol van de burger betreft, stelt men vast dat er geen sprake is van democratiemoeheid. Er is een unanieme vraag om meer participatieve democratie en het betrekken van zo veel mogelijk stakeholders bij de besluitvorming. Waar men het niet noodzakelijk over eens is, is de mate waarin deze implicaties hebben, en het centrale karakter dat de representatieve democratie moet behouden.

De burgers zijn het niet eens over de wenselijkheid om nieuwe grondrechten in het leven te roepen voor bepaalde groepen, maar gelijkheid van opinie is er wél over het belang van de legaliteit op het stuk van de beperking van de grondrechten.

De meeste respondenten dringen erop aan dat het Parlement zijn verantwoordelijkheden niet uit het oog verliest wanneer het de beperking van de grondrechten beregt en wijzen erop dat zulks een parlementair debat vereist, behalve in noodsituaties: in dat geval nemen zij een relatieve vervlakking van het debat voor lief. Ze zijn het er ook over eens dat de burgers beter geïnformeerd moeten worden over hun grondrechten en over de manier waarop ze die kunnen doen gelden.

Troisième grand thème: les structures de l'État. Là, cela va dans tous les sens, depuis le retour à la Belgique unitaire jusqu'au séparatisme; mais une demande unanime de simplification des institutions, qu'elles soient plus lisibles et que les règles de financement des diverses collectivités politiques soient plus transparentes.

Concernant le statut de la Région de Bruxelles-Capitale, un résultat intéressant. Les répondants qui souhaitent maintenir la situation actuelle dans laquelle la Communauté flamande et la Communauté française sont compétentes à Bruxelles dans les matières communautaires (l'enseignement, la culture, le secteur des matières personnalisables), ces citoyens expriment en même temps le souhait de voir émerger un enseignement multilingue à Bruxelles, éventuellement géré par la Région de Bruxelles-Capitale. Cela me paraît quand même un résultat intéressant.

Le quatrième grand thème porte sur la répartition des compétences. Les répondants opinent évidemment dans tous les sens, exactement dans la ligne des positions adoptées sur les structures de l'État. La seule convergence, c'est la nécessité d'une prise de décision plus transparente, plus rapide et plus cohérente. Évidemment, c'est plus facile à exiger qu'à réaliser.

Le cinquième thème, c'est le fonctionnement du gouvernement et du Parlement. Un réel consensus émerge sur la nécessité d'améliorer les règles de fonctionnement en vigueur mais une division des citoyens subsiste quant au contenu des réformes jugées souhaitables, par exemple sur l'avenir du Sénat. Cela va de nouveau dans toutes les directions.

Une tendance nette se dégage, toutefois, contre les cumuls des mandats politiques qui sont encore permis. Là, c'est assez net. Et un consensus apparaît aussi pour exiger un dispositif permettant de lutter contre des périodes très longues pour former le gouvernement fédéral. Vous avez travaillé là-dessus à une autre occasion. Il y a une demande d'éviter que la période de formation du gouvernement ne s'éternise. Maintenant, il n'y a aucun consensus quant au dispositif à cet égard.

Enfin, en ce qui concerne les élections, il y a un consensus pour améliorer la qualité des informations données aux citoyens avant les élections et pour renforcer l'éducation civique. Il y a un consensus pour qu'une partie des élus de la Nation soient désignés au sein d'une circonscription fédérale. Cela n'est quand même pas rien! Et il y a un consensus pour renforcer les règles régissant le financement public des partis à propos des dépenses autorisées ou non.

Pour le surplus, je vous renvoie au rapport que nous avons diffusé. Je pense cependant que ce que je viens de vous livrer démontre que cette plateforme de dialogue citoyen a produit un certain nombre de résultats finalement assez substantiels compte tenu de ce que, au départ, nous avons ouvert toutes les boîtes, toutes les pistes en permettant à chaque citoyen de s'exprimer très librement en dehors de tout préjugé de notre part. Nous avons donc été les garants de l'indépendance, de l'impartialité, de la neutralité de cette procédure à laquelle nous avons tous, en tant que membres du Comité scientifique, participé avec un certain enthousiasme parce que c'est la première fois que notre cher État belge s'est donné la peine de consulter les citoyens sur la prochaine réforme.

Wat de staatsstructuren betreft, lopen de voorgestelde oplossingen uiteen, al is er een unanieme vraag om vereenvoudiging van de instellingen, meer leesbaarheid en transparantie van de financieringsregels. Wat het statuut van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest betreft, zijn de respondenten die de gemeenschapsbevoegdheden in Brussel willen behouden, ook degenen die de opkomst van meer-talig onderwijs wensen, eventueel beheerd door het Gewest.

Voor het vierde thema (bevoegdheidsverdeling) gaan de antwoorden alle kanten op, maar er komt als grote gemene deler uit naar voren dat er nood is aan een meer transparante, snelle en coherente besluitvorming.

Wat de werking van de regering en het Parlement betreft, is er een consensus over de vraag naar een betere werking, ook al is men het niet eens over de richting waarin de gewenste hervormingen moeten gaan. De cumulatie van politieke mandaten wordt evenwel afgekeurd en er worden maatregelen gevraagd om een te lange federale regeringsvorming te voorkomen, zonder dat er een duidelijke invulling aan gegeven wordt.

Er bestaat eveneens een consensus over een betere informatieverstrekking vóór de verkiezingen en meer burgereducatie, over strengere regels voor de partijfinanciering door de overheid en over het aanwijzen van een deel van de verkozenen via een federale kieskring. Dat is niet niks!

Het platform heeft substantiële resultaten opgeleverd, rekening houdend met de mogelijkheid die geboden werd om vrijuit zijn mening te geven. We hebben de onafhankelijkheid, de onpartijdigheid en de neutraliteit van die procedure waaraan de leden van het Wetenschappelijk Comité enthousiast meegeworkt hebben, gewaarborgd, want het was de eerste keer dat de Belgische Staat de burgers geraadpleegd heeft

Comme Cato Léonard l'a dit, on a commis un certain nombre d'erreurs, sans doute. Je crois que la plus importante est la durée de la consultation. Personnellement, j'ai été furieux contre le gouvernement, je dois bien vous le dire, parce qu'il a décidé que cette consultation serait ouverte pendant un mois et dix jours. C'est évidemment dérisoire. Le temps était horriblement mal choisi. Pourquoi faire cela au mois de mai alors que les étudiants sont en blocus? J'aurais voulu une consultation de six mois avec une campagne d'information beaucoup plus active. Cela aurait permis que tout le travail que nous avons consacré à cette plateforme ait été mieux valorisé. C'est un enseignement pour le futur.

over de volgende hervorming.

Een van de grootste fouten betrof echter de looptijd van de bevraging. Ze liep maar een maand en tien dagen, wat belachelijk kort was en bovendien was het moment ook slecht gekozen. Men had moeten opteren voor een periode van zes maanden en de bevraging gepaard moeten laten gaan met een actieve sensibiliseringscampagne om het werk dat aan het platform werd besteed goed tot zijn recht te laten komen.

01.07 Yves Dejaeghere: Ik zal het volgende stuk voor mij nemen. Professor Dumont is enkel op vraag 17 niet concreet ingegaan. Die vraag werd ook in de Senaat aan ons gesteld. Dat is echter niet bepaald. Het monarchiethemma kan wel aan bod komen, hoewel het geen centraal blokje was. Ik weet ook niet vanwaar de vraag komt. De burgers waren echter vrij om bijvoorbeeld bij de vorming van de regering de rol van de monarchie te vermelden. We hebben trouwens heel veel vergaderingen gehad en die waren zeer leerrijk, maar ik kan mij geen discussie herinneren waarin dat bepaald werd.

01.07 Yves Dejaeghere: En ce qui concerne la monarchie, je ne me souviens d'aucun débat durant lequel ce thème a été sélectionné. Il pouvait être abordé mais ne constituait pas un thème central. La pertinence de certains autres thèmes centraux a, elle, été abordée. Il a par exemple été décidé que l'organisation des commissions de concertation entre les Régions ne constituerait pas un thème central.

Zoals professor Dumont zei, hebben we wel over andere thema's gesproken. Ik herinner mij bijvoorbeeld het zeer technische centrale thema over overlegcommissies tussen gewesten en hoe die moesten worden georganiseerd. Zelfs ik die politieke wetenschappen heb gedoceerd, had daarover als burger geen mening. Laten we daarvan dus geen centraal thema maken. Ik herinner mij discussies over andere thema's die relevanter waren.

Je passe à présent à l'analyse des données. Toute collecte de données entraîne une forme de réduction de ces données pour des raisons de lisibilité. Les données brutes restent cependant disponibles. Dès lors, toute personne intéressée peut en faire sa propre analyse.

Ik ga nu verder naar de andere vragen en zal het hebben over de ruwe data. Er is een analyse gebeurd van de data. Vanuit mijn academische achtergrond kan ik u vertellen dat elke vorm van dataverzameling tot een vorm van datareductie leidt. Dat gebeurt om het leesbaar te houden.

Deux méthodes ont été utilisées: l'intelligence artificielle (IA) et un sondage. L'intelligence artificielle mène à une analyse encyclopédique. A-t-on repris dans le rapport l'intégralité des différentes possibilités offertes? Deux experts spécialisés en intelligence artificielle ont été ajoutés au comité par arrêté royal. Pour plus de détails, je renvoie au Professeur Jacobs de l'UAntwerpen.

Ik zou allereerst voor het gedeelte van de gegevensanalyse willen benadrukken dat de ruwe gegevens beschikbaar zijn. Wie wil, kan alle antwoorden raadplegen en zijn eigen analyse daarop loslaten. Wanneer men dus bijvoorbeeld wil nakijken of de rol van de monarchie in het thema rond de regeringsvorming werd besproken, is dat perfect mogelijk en kan men teruggrijpen naar vraag 16.

La deuxième méthode d'analyse, le sondage, fonctionne par codage. La fiabilité inter-codeurs est aussi élevée, voire plus élevée que dans certaines études scientifiques.

Er werden twee methodes gehanteerd. De eerste methode was artificiële intelligentie. Dat klinkt duur en het thema is alomtegenwoordig, maar in zekere zin gaat het om een woordenboekanalyse. De rigorositeit van de oefening wordt in zekere zin aangetoond door het feit dat de overheid nog een bijkomend KB heeft ingevoerd om twee experts, gespecialiseerd in artificiële intelligentie, aan het comité toe te voegen.

Le contenu du rapport reflète la

Als u daarover meer details wilt, dan verwijst ik naar professor Jacobs die nu voor de UAntwerpen werkt, maar op het moment van de benoeming in dit Wetenschappelijk Comité in de universiteit van Amsterdam zat. U kunt haar altijd schriftelijke vragen stellen. Dat hebben wij ook in de Senaat gezegd.

Ik heb aan een aantal projecten met enorme datahoeveelheden aan de UAntwerpen gewerkt, waaronder de stemtest. Dat gaat om heel veel respondenten, zoals u zelf weet. Dat is een bevraging waar politici zeer veel naar kijken. Deze datareductie is in die zin niet veel anders. Het gaat om een woordenboekanalyse. Heeft men alle verschillende mogelijkheden die aangeboden zijn in dat rapport opgenomen?

Daarom werd er ook een tweede analysemethode toegevoegd, met name een steekproef. U hebt het wetenschappelijk rapport waarschijnlijk doorgenomen. Met Excel werden 500 respondenten random geselecteerd. Twee codeurs hebben op de resultaten gewerkt. Vervolgens werd de intercodeurbetrouwbaarheid bekeken. Die betrouwbaarheid bleek even hoog en zelfs hoger dan sommige wetenschappelijke studies hanteren.

Ik denk dus dat wat u in het rapport kunt vinden een weergave is van de diversiteit in de antwoorden die werden gegeven.

Ik herhaal dat het niet de bedoeling was om kwantitatief te zijn. Er zijn voldoende wetenschappelijke studies over de thema's waarover wij het hier hebben. Ik weet bijvoorbeeld dat professor Jacques Billiet van de KU Leuven – toen ik daar een paar decennia geleden student was – studies heeft verricht naar die verschillende thema's bij representatieve stalen van burgers. Daar kan u dat terugvinden. Dat was echter niet de bedoeling van het gemaakte werk.

De bedoeling van de analyse was jullie en de toekomstige gebruikers – namelijk de burgers die ze nog gaan gebruiken – de veelheid en rijkheid van de antwoorden te geven. Indien u echt specifieke vragen hebt over de AI die het rapport van Belighted, dat u ter beschikking hebt, overstijgen, zal u ze schriftelijk moeten stellen aan de twee experts die zijn toegevoegd aan het comité via het aparte koninklijk besluit.

Over de sociodemografische gegevens heb ik het al gehad. Voor mij als participatie-expert is het af en toe goed over die gegevens te beschikken. We doen dat niet vaak. Ik wil op dat punt even het rapport kaderen. Het is soms frappant de cijfers te zien: meer dan 70 % mannen en meer dan 70 % hoger geschoolden. Wij doen eigenlijk nooit dergelijke steekproeven bij het verlaten van het gemeentehuis bijvoorbeeld, na een inspraakavond over een heel moeilijk plan. Er zijn onderzoekers die dat al jaren doen. Ik raad u het boek aan van twee Nederlandse professoren, Bovens en Wille, met als titel "Diplomademocratie". Elk onderzoek dat zulks wel doet, wijst erop dat het om een recurrent probleem gaat. In bijna alle vormen van participatie is geschooldheid namelijk een enorme factor. Gewoon door die vraag nu te stellen, komt dat aan het licht. De analyse van de gegevens wijst erop dat het een weergave is van een specifieke uitsnijding van de bevolking. We weten echter dat zulks heel vaak het geval is, ook bij andere vormen van participatie, behalve bij burgerpanels

Ik kom even terug op het voorbeeld van Baden-Württemberg. Daar kunnen burgers sinds 2013 wetsvoorstellen online becommentariëren en suggesties geven. Vorig jaar werd daar beslist om voor de belangrijkste wetten niet alleen met het onlineplatform, maar ook met een geloot panel te werken, maar anders dan in veel gevallen waar een geloot panel input geeft voor wetgeving, zal in Baden-Württemberg een geloot panel een bestaand wetsvoorstel bespreken. Onderzoek

diversité des réponses.

D'ailleurs, l'approche n'était pas quantitative. Il existe en effet suffisamment d'études scientifiques sur le même thème. L'objectif consistait à mettre à la disposition des (futurs) utilisateurs la multitude et la richesse des réponses. Les questions spécifiques concernant l'intelligence artificielle doivent être posées aux deux experts.

Les données sociodémographiques montrent que plus de 70 % des participants à la consultation étaient des hommes et des personnes hautement qualifiées. Il s'agit d'un problème touchant toutes les formes de participation. Je me réfère, à cet égard, au livre *Diplomadémocratie* (la démocratie des diplômes) des professeurs néerlandais Bovens et Wille.

Dans de nombreux cas, l'échantillon de citoyens prenant part à différentes formes de participation n'est pas représentatif. C'est pourquoi, dans le Land allemand de Bade-Wurtemberg, il a été décidé qu'outre la plateforme en ligne sur laquelle les citoyens peuvent commenter une proposition de loi, un panel tiré au sort serait également mis en place.

Les panels de citoyens ne sont pas représentatifs à 100 %. Un échantillon représentatif n'est pratiquement pas réalisable dans le cas d'une forme de participation ouverte. Il est cependant possible d'augmenter la représentativité en pondérant l'échantillon de manière à prendre en compte les groupes sous-représentés. Cette méthode peut être utilisée dans le cadre d'études scientifiques, mais n'est pas appliquée dans le cas d'un exercice politique comme celui-ci.

En l'espèce, il nous a semblé opportun d'opter pour une consultation qualitative. La formulation de questions ouvertes est apparue comme étant la meilleure solution et ce choix n'a en rien affecté la représentativité. À Paris, les responsables organisent de temps

heeft namelijk aangetoond dat het onlinepanel sociodemografisch eigenlijk een uitsnijding geeft, net zoals hier, wat betekent dat beleidsruimte toegekend wordt aan een bepaalde groep burgers. Dat is niet anders dan bij andere onlinepanels, maar het is wel een probleem waaraan hard gewerkt moet worden.

Ik wens mijn spreekwoord dan ook te gebruiken voor een oproep om aandacht te hebben voor die problematiek. De uitsnijding van burgers die deelnemen aan allerlei vormen van participatie is in veel gevallen niet representatief.

Van de resultaten heeft collega Dumont een korte weergave gegeven. Er werd ons niet gevraagd om die hier te becommentariëren. Ik zit hier in ieder geval voor methodologisch commentaar.

Er werd een vraag gesteld over kwalitatieve, niet-kwantitatieve participatie. Is het een gemiste kans? Welnu, burgerpanels zijn niet voor 100 % representatief. Ik doe veel lotingen, waarvoor ik onder meer expert ben voor de Raad van Europa. Zelfs voor lotingen gaat het om een zeer moeilijke tweestapsoefening. Een representatief staal is bij een open participatievorm eigenlijk bijna niet haalbaar. Wel kan een verhoging worden doorgevoerd. Dan moet met een weging gewerkt worden, maar dat is eigenlijk niet de bedoeling. Daarvoor grijp ik terug naar mijn studies methodologie over sociale studies en wegingen. Een typische weging naar bepaalde groepen die onderrepresentatief zijn, wordt niet toegepast bij een dergelijke politieke oefening, maar kan wel bij een wetenschappelijke studie.

Een kwalitatieve bevraging leek ons hier inderdaad gepast. Die vraag werd wel gesteld aan het expertencomité. Open vragen leken ons hier de beste optie. Dat maakt niets uit voor de representativiteit.

In Frankrijk is er het voorbeeld van Parijs, dat wel af en toe werkt met ja-neevragen. Daar gaat het trouwens evenmin om een representatief staal. Er was bijvoorbeeld een vraag over deelstaps. Ironisch genoeg had die bevraging het laagste aantal deelnemers in de buitenwijken, terwijl ik vermoed dat precies daar veel jongeren die deelstaps gebruiken.

De AI staat in het rapport van Belighted, de firma die betrokken was bij deze oefening. U kunt de Nederlandstalige expert Laura Jacobs en haar Franstalige tegenhanger daarover schriftelijk bevragen. Ik zal niet in hun plaats antwoorden. Ik kan wel antwoorden dat er in mijn bijzijn nooit een specifieke vraag gesteld over de werking van AI. Tijdens de vergaderingen van het expertencomité werd er alvast nooit gevraagd of AI dit of dat kon, in deze of gene richting.

De finale aanpak was de dubbele methodiek. De steekproef heeft eigenlijk niet veel anders opgeleverd. Men heeft vastgesteld dat men met de genomen sample, voor men alle vragen had gecodeerd, al aan de limiet kwam wat nieuwe soorten antwoorden betrof. De diversiteit aan antwoorden werd eigenlijk al gevatt in die steekproef van 500. Dat is ook logisch.

Ik kan nog een ander voorbeeld geven. Het burgerplatform over abortus in Ierland was ook een platform waar burgers hun mening konden geven. Een paar duizend burgers namen deel. Ook daar heeft men gewoon een steekproef genomen, omdat men meende dat de burgers niet die duizenden bijdragen konden leveren. Zij zaten al in het burgerpanel. U en ik zouden dat ook niet doen. Men heeft daar gewoon

en temps des consultations basées sur des questions appelant une réponse de type "oui/non". Il ne s'agit pas non plus d'un échantillon représentatif.

L'IA est évoquée dans le rapport de Belighted, la société impliquée dans cet exercice. Je ne répondrai pas à la place de cette dernière. Le fonctionnement de l'IA n'a fait l'objet d'aucune question spécifique en ma présence.

L'approche finale était en fait constituée par la double méthodologie. L'échantillon n'a guère livré d'autres résultats. Il a été constaté que l'échantillon préalable à l'encodage de toutes les questions avait atteint la limite en matière de nouveaux types de réponses. La diversité de réponses était déjà présente dans l'échantillon des 500.

La composition du Comité scientifique est reprise dans l'arrêté royal. Au niveau national, ce comité d'experts est le plus complet et le plus sérieux que je connaisse. L'essentiel de ses nombreuses réunions a porté sur la formulation adéquate. Avec le temps, les constitutionnalistes ont eu plus de discussions. Elles portaient alors sur les nuances. C'est ainsi qu'il faut procéder. Chaque élément a été entièrement couvert par une expertise équilibrée. Nous avons reçu toutes les ressources financières et humaines pour accomplir cette mission. La seule difficulté était que nous devions couler du béton sans savoir quel type de maison serait construite sur la chape.

een steekproef genomen, en na een paar honderd antwoorden heeft men alle diversiteit wel gevatt. In die zin zat de validering in het gebruik van de beide methodes.

Er was een vraag over de samenstelling van het comité. U beschikt over die lijst, die staat in het koninklijk besluit.

Ik heb dit soort oefeningen gedaan voor het Europees Auditbureau, voor de OESO, voor de Europese Commissie. Ik zit dus in redelijk wat expertencomités. Dit onderzoek is op nationaal niveau het meest uitgebreide en serieuze dat ik ken.

We hebben enorm veel vergaderd. Het gros van die vergaderingen ging eigenlijk over het juist formuleren. Daar was echt wel heel veel aandacht voor. In tijd hebben de constitutionalisten wellicht langer vergaderd, op een respectvolle manier. Die besprekingen gingen dan over de finesses. Ik heb hier en daar zelfs nog iets bijgeleerd of opnieuw geleerd inzake constitutionele rechtsmaterie.

Deze manier van werken is eigenlijk hoe het moet, zonder daarbij een pluim te willen geven aan de regering. Ik wil hier niet spreken voor de opdrachtgever, maar wij hebben echt alle financiële en personele middelen gekregen om deze opdracht uit te voeren. De enige moeilijkheid – dat vertelde collega Léonard al –, was de volgende: als men beton moet gieten en men weet niet welk soort huis erop zal gebouwd worden, dan is het moeilijk. Wij hebben heel veel vergaderingen gehad, maar de finaliteit was soms eerder het issue. Wij hadden bijvoorbeeld ook een internationaal erkend expert in rechten en vrijheden. Elk stuk leek mij volledig afgedekt door gebalanceerde expertise.

01.08 Min Reuchamps: Mesdames et messieurs, je vous rassure, on arrive au bout. Il reste néanmoins cinq questions auxquelles il n'a pas encore été répondu. Nous avons évidemment des propositions très concrètes à faire pour éviter de rester sur le constat qui consisterait à dire "tout ça pour ça".

La diapositive que vous voyez représente, en fait, la structure de notre rapport. Nous en avons déjà discuté, mais je vous la montre car elle renvoie à un grand nombre de vos questions.

Première question: la combinaison des différents types de questions aurait-elle permis d'augmenter la participation? Oui, mais cela n'aurait pas répondu à l'exercice. On pouvait tout à fait procéder à un sondage. On pouvait s'assurer d'avoir davantage de participation, mais cela n'aurait pas permis d'avoir une grande consultation ouverte, libre à toutes et à tous, d'une certaine façon, avec de l'information. Donc, dans l'exercice qui a été fait, la solution qui a été choisie a certainement été la moins mauvaise. On aurait pu trouver d'autres solutions, mais cela n'aurait pas correspondu à l'exercice voulu.

Deuxième question: le délai prévu? Comme cela a déjà été dit, non. Mais d'une certaine façon, c'était mieux que rien. On peut voir un délai d'un mois et dix jours comme un processus beaucoup plus long que nous vous expliquerons dans quelques instants. Il est ici question de poursuivre l'exercice. Si tel est le cas, le délai commence à devenir nettement plus sérieux.

Pour répondre à une troisième question, le processus d'attribution des différents marchés publics n'entre probablement pas dans nos

01.08 Min Reuchamps: Het klopt dat de combinatie van verschillende soorten vragen tot een grotere deelname had kunnen leiden, maar dat zou niet beantwoord hebben aan de beoogde oefening. Het zou deze grote open bevraging, die voor iedereen vrij toegankelijk en rijk aan informatie was, in de weg gestaan hebben.

Wat de vastgestelde termijn betreft, kan men oordelen dat die beperkt bleef tot één maand en tien dagen, maar indien de oefening voortgezet wordt, zoals wij u zullen voorstellen, zal die termijn langer worden.

We hebben ons niet beziggehouden met de overheidsopdrachten en zullen geen uitspraken doen over de gunningsprocedures, maar kunnen de FOD BOSA niettemin de suggestie doen om opdrachten meer te combineren. Er waren twee opdrachten, de ene over artificiële intelligentie en de andere over de inhoud in

fonctions puisqu'on n'y a pas touché. On en a pris connaissance, mais on n'a pas décidé en tant que tel. Je pourrais, cependant, faire deux suggestions à l'adresse de BOSA puisque c'est ce dernier qui était à la manœuvre. Premièrement, il pourrait combiner davantage. En fait, il y avait deux marchés: un marché intelligence artificielle et un marché consortium DBP, à savoir sur le contenu. Il aurait pu demander un seul marché pour avoir une vraie collaboration au sein d'un marché unique. Deuxièmement, comme vous l'avez remarqué, on propose de valoriser le matériel vers les écoles, vers les organismes d'éducation permanente. Peut-être que cette dimension aurait pu être prévue dans les marchés, en disant non seulement vous devez fournir ce matériel, mais vous devez aussi nous donner des clés, des outils pour que la diffusion soit facilitée, même si en l'état, elle est d'ores et déjà possible.

La quatrième question à laquelle je veux répondre est la question numéro 12: les deux cabinets ont-ils suivi et accompagné le processus de la même façon? Je ne voudrais pas parler pour les collègues mais j'ai l'impression que oui. Je vous invite évidemment, et vous l'avez fait auprès des ministres, à leur poser directement la question. Si je devais donner une réponse personnelle, ce serait plutôt oui.

Enfin, la cinquième question porte le numéro 23: comment peut-on faire? On l'a déjà évoqué, notamment en matière de marchés: maintenant, les données sont là et sont vraiment disponibles. Ces informations sont très précieuses. Il suffirait de continuer la promotion. Peut-être que cela pourrait trouver place aussi sur le site du Parlement d'une certaine façon. Là, le matériel est riche.

On souhaitait néanmoins conclure sur des propositions très concrètes. Que peut-on faire à partir de tout ceci? La première demande ne s'adresse pas à vous mais au Sénat. On sait que la question de l'avenir du Sénat se pose. Le Sénat ne devrait-il pas organiser, sur la base de cette consultation, un panel citoyen, une commission mixte qui traiterait directement de cette question-là plutôt que de laisser les sénateurs et sénatrices voire les présidents de parti décider de l'avenir du Sénat? C'est une suggestion que l'on a soumise au Sénat. Sénateurs, ouvrez vos portes et vos fenêtres à la participation citoyenne! Posez la question directement sur votre avenir avec des citoyens et des citoyennes!

On en arrive ici dans cette commission et à la Chambre qui a voté une loi qui permet l'organisation de panels de citoyens tirés au sort. Notre recommandation c'est: "Allez-y!" Il faut évidemment savoir – et vous le savez bien – qu'après le 9 juin 2023, vous ne pourrez plus changer le cadre réglementaire et légal par rapport à la tenue des élections. C'est vrai pour les élections du 9 juin 2024. Vous pourriez déjà décider de changer des choses pour les prochaines élections probablement en 2029. Ce sera un libre choix mais là, il y a quelque chose à faire. Très concrètement, sur quoi pourriez-vous imaginer faire travailler des citoyens et citoyennes tirés au sort? Une première thématique fait lien avec les travaux de votre après-midi. Vous allez recevoir 34 recommandations. Peut-être faut-il poursuivre ce travail soit avec les citoyens déjà tirés au sort, soit vous pourriez vous-mêmes travailler sur cette thématique du financement public des partis qui était l'une des seules et rares thématiques qui faisait consensus d'une certaine façon en disant qu'il faut réfléchir à cela. Là, vous avez l'opportunité de faire quelque chose. Bonne nouvelle pour vous, le travail est déjà largement préparé avec ces 34 recommandations qui arrivent. Comme vous le savez, elles laissent une marge de manœuvre. Elles ne dictent pas les chiffres. Là, un travail peut être effectué par vos

samenwerking met DBP Partners. Men had voor één enkele opdracht kunnen pleiten, waarbij men echt tot een samenwerking had kunnen komen. We stellen nu overigens voor om het materiaal verder te benutten door het ter beschikking te stellen van de scholen en de organisaties voor permanente vorming. Dat aspect had van meet af aan in de overheidsopdrachten opgenomen kunnen worden.

Ik wil niet namens mijn collega's spreken, maar ik heb veeleer de indruk dat de twee kabinetten het proces op dezelfde manier gevolgd en begeleid hebben.

De inbreng is er nu: hij is waardevol en kan beschikbaar gesteld worden, bijvoorbeeld op de website van het Parlement.

Zou de Senaat geen burgerpanel, een gemengde commissie over zijn toekomst moeten organiseren, eerder dan op eigen houtje te beslissen of de partijvoorzitters te laten beslissen over wat er van de Senaat moet worden? Dat is ons voorstel: laat de Senaat zijn deuren openen en de burgers vragen hoe zijn toekomst eruit moet zien.

De Kamer heeft een wet aangenomen die de organisatie van bij loting samengestelde burgerpanels mogelijk maakt. Na 9 juni 2023 kunt u het regelgevend en wettelijk kader voor de verkiezingen van 2024 niet meer wijzigen, maar u zou wel naar de daaropvolgende verkiezingen kunnen toewerken.

Uitgelote burgers zouden zich bijvoorbeeld over de kwestie van de overheidsfinanciering van politieke partijen kunnen buigen, wat een van de weinige onderwerpen is waarover er eensgezindheid bestond. De 34 aanbevelingen geven u de pap in de mond, maar laten een zekere manoeuvreerruimte. Over de federale kieskring daarentegen is niet iedereen dezelfde mening toegedaan.

soins.

Une deuxième proposition plus concrète, qui malheureusement ne peut pas intervenir pour les prochaines élections, vous l'avez compris et lu, c'est cette idée de circonscription électorale fédérale. Si les parlementaires ne sont pas tous d'accord sur cette idée, la plateforme indique qu'il faut en tout cas y réfléchir. Ce qui est intéressant aussi au niveau de la Chambre, c'est que certains partis ou parlementaires de la majorité peuvent y être favorables tout comme certains de l'opposition.

Cela pourrait permettre de sortir d'un clivage majorité/opposition par rapport à ceci. En tout cas, c'est une thématique qui ne peut pas être uniquement traitée par vous, puisqu'il y a clairement un jeu de juge et partie d'une certaine façon.

C'est dans cette situation qu'un panel citoyen peut vraiment apporter des solutions. On a fait l'exercice de vous dire ce que vous pouviez faire. Dans votre loi, vous avez prévu entre 39 et 51 participants. Allez vers le maximum parce que cela augmente la diversité; de plus, cela permet de s'assurer qu'il y a un ou une germanophone.

Allez sur 51 citoyens tirés au sort. Vous pouvez organiser ce tirage au sort puisque la loi sera là, en juin. Je pense que cela est possible. Si vous décidez rapidement, vous pouvez aller de l'avant. Cela veut dire qu'en août, septembre et octobre, vous pouvez imaginer trois weekends de délibérations. Elles pourraient être organisées à la Chambre, avec 51 citoyens tirés au sort, et nourries par des experts. Je pense qu'il y a là aussi quelque chose à jouer. Il ne s'agit pas de se dire qu'il s'agit uniquement d'une délibération, d'un panel de 51 personnes, mais que l'ensemble de la société belge pourrait profiter des auditions d'experts. On pourrait se demander quel est notre système électoral à quelques mois des élections et, par exemple, retransmettre en streaming ces auditions d'experts. Il y a là quelque chose à faire, non seulement au niveau d'un panel citoyen mais aussi du reste de la société. Vous auriez alors novembre et décembre pour envoyer les propositions au Conseil d'État et vous auriez encore un peu de temps avant la campagne électorale en janvier et février pour faire une loi.

Voilà donc une proposition très concrète, en sachant bien que cette loi – si vous arrivez à cela – ne pourrait pas s'appliquer pour les élections du 9 juin 2024, mais pour les suivantes. Ce serait toutefois déjà un très beau cadeau fait aux électeurs et électrices.

Une autre possibilité – qui n'est pas contraignante par rapport à la date du 9 juin 2023 – est de mettre en œuvre un autre outil que vous avez dans votre arsenal. Certes, le Règlement d'ordre intérieur mériterait d'être changé, mais vous savez bien que vous pourriez profiter de l'expérience à la fois du Parlement bruxellois et du Parlement wallon et de celle du Comité d'accompagnement pour mettre en place une commission délibérative, une commission mixte avec vous et des citoyens tirés au sort.

Sur quel sujet? Je vous propose très concrètement – je pense que je serai en cela rejoints par les membres du Comité d'accompagnement – l'article 195. D'élection en élection, de liste en liste d'articles à réviser, il apparaît toujours sans aucune proposition concrète. Comment la nouvelle Chambre, la nouvelle constituante, réglementerait, réviserait-elle cet article-là? Vous avez ici une opportunité magnifique de réunir une commission délibérative, avec vous – membres de cette commission – et 51 citoyens tirés au sort pour le déterminer.

Volksvertegenwoordigers van de meerderheid én van de oppositie kunnen er echter voorstander van zijn en die methode zou kunnen helpen om de scheidingslijn te overbruggen. Bovendien is het niet aangewezen dat u zich als enige over de kwestie buigt, want dan treedt u op als rechter in eigen zaak. Een burgerpanel kan daarvoor een oplossing zijn.

U gaat uit van 39 tot 51 deelnemers. Het hoogste aantal deelnemers is verkeerslijn om de diversiteit en de deelname van iemand uit de Duitstalige Gemeenschap te garanderen. Als u snel beslist, kunt u in september en oktober drie overlegweekends organiseren die gevoed worden door deskundigen. De hoorzittingen kunnen uitgezonden worden zodat de hele samenleving ze kan volgen. Vervolgens kunt u de voorstellen in november en december aan de Raad van State bezorgen. Zo hebt u nog even tijd om voor de start van de verkiezingscampagne een wet op te stellen die vanaf de volgende verkiezingen van toepassing zou zijn.

Er is nog een andere mogelijkheid, waarvoor u niet gebonden bent aan een bepaalde datum, namelijk de organisatie van een gemengde commissie, bijvoorbeeld over artikel 195. Dat artikel wordt telkens opgenomen in de lijst van voor herziening vatbaar te verklaren artikelen, maar het is nog steeds niet duidelijk hoe dat het beste aangepakt wordt.

Op het moment waarop artikel 195 aan de lijst van te herziene artikelen wordt toegevoegd, zou u al een idee hebben van de manier waarop het moet worden herzien. Dat zou goed nieuws kunnen zijn voor de oppositie en voor de meerderheid en men zou de situatie van bovenaf deblokken.

Om die gemengde commissie in te stellen moet het Reglement gewijzigd worden, wat na 9 juni kan gebeuren. Het begeleidingscomité blijft te uwer beschikking om die

C'est-à-dire qu'au moment où vous ajoutez l'article 195 dans la liste des articles à réviser, vous avez en fait déjà une idée de comment il pourrait être révisé. C'est une bonne nouvelle tant pour la majorité que pour l'opposition. De toute manière, on sait que c'est un article qui devra être révisé aux deux tiers. Je pense que pour l'opposition, ça peut être aussi, d'une certaine façon, une bonne nouvelle, tout comme pour la majorité parce que vous arrivez à décoincer quelque chose par le haut.

En matière de composition, ce serait 71 personnes – vos locaux le permettent –: les 20 membres de cette commission auxquels vous ajoutez 51 citoyens tirés au sort. Vous avez l'instrument. Il faut changer un peu le règlement, en tout cas il faut l'adapter. Mais c'est quelque chose qui peut se faire après le 9 juin 2023, jusqu'au moment où vous devez déposer la liste, quarante jours avant les élections – vous connaissez la musique mieux que moi.

Le comité d'accompagnement reste à votre disposition pour vous accompagner dans ce voyage et nous restons à votre disposition pour vos éventuelles questions.

La présidente: Je vous remercie. Je passe la parole aux membres qui souhaitent intervenir.

01.09 Sander Loones (N-VA): Het is bijzonder fijn de experten in ons midden te mogen verwelkomen.

Het is altijd interessant te weten vanuit welke context iemand een vraag stelt. Laat ik die even schetsen. Zolang het duidelijk is dat de burgerparticipatie niet de plaats inneemt van de parlementaire democratie, ben ik absoluut gewonnen voor het concept. De parlementsleden moeten hun verantwoordelijkheid blijven nemen. Voorts moet burgerparticipatie ook steeds voluit gebeuren.

Twijfel omtrent die twee punten hebben ons kritisch gestemd over het traject. Zoals al aangehaald, is het zaak te weten om welk fundament het gaat, wat er wordt opgebouwd en in welke mate er een impact is op de parlementaire werking. Vooral in de beginfase bestond daar twijfel over. De meeste onzekerheid was er over hoe voluit de oefening werd gedaan, en over hoe respectvol ermee werd omgegaan vanuit de regering. De voorbije maanden bleek vooral dat een punt van kritiek. Zelf hebben we herhaaldelijk de vraag gesteld om de dialoog van vandaag al vooraf te kunnen voeren, nog tijdens het proces en voor de start van de oefening. Het was mooi geweest een dialoog te kunnen voeren over de aanpak, de transparantie en de procedures en van gedachten te kunnen wisselen over de vragen en thema's die aan bod zouden komen. Onze vraag werd echter telkens van de hand gewezen. Dat de beoogde dialoog er niet is gekomen, is uiteraard geenszins uw verantwoordelijkheid, maar het is wel relevant dat u de context kent waarin ik hier het woord neem.

Ik verheug me erg over uw aanwezigheid vandaag, zodat we op zijn minst kunnen evalueren, al blijf ik betreuren dat we de oefening niet vooraf hebben kunnen doen. Dat had hoe dan ook het draagvlak voor en de transparantie over de oefening versterkt en had meer duidelijkheid kunnen scheppen omtrent de finaliteit. Met een aanpak voluit van de oefening was het succes ongetwijfeld ook groter geweest. Tot daar de achtergrond van waaruit ik spreek en de verklaring voor mijn ietwat geprikkelde reactie.

tools te implementeren en om uw eventuele vragen te beantwoorden.

01.09 Sander Loones (N-VA): Tant qu'il reste acquis que la participation citoyenne ne remplace pas la démocratie parlementaire, je suis favorable à ce concept. Les parlementaires doivent continuer à prendre leurs responsabilités et la participation citoyenne doit pouvoir être assurée à part entière. Ces deux éléments font que nous sommes critiques par rapport à ce trajet. La question de savoir dans quelle mesure l'exercice a été réalisé avec respect par le gouvernement, est devenu un point de critique ces derniers mois.

Nous avons toujours demandé de pouvoir mener un dialogue parlementaire concernant l'approche, la transparence, les procédures et les questions et thèmes qui seraient abordés. Ce dialogue n'a jamais eu lieu. Si l'on avait abordé l'exercice de manière plus globale, il aurait eu plus de succès. Cela n'enlève rien à l'expertise des orateurs d'aujourd'hui, qui est incontestable.

Le problème est qu'il s'agissait d'accompagner non seulement un exercice technique et scientifique mais également un exercice politique. La consultation n'a duré que six semaines parce que le

Uw expertise is onbetwist. Laat het alvast duidelijk zijn dat niemand in het Parlement uw expertise, zowel technisch, als wetenschappelijk, ter discussie stelt, althans dat hoop ik. Het probleem is dat u evenwel niet alleen een technisch-wetenschappelijke oefening hebt begeleid, maar ook een politieke. Bij uw politieke expertise zijn toch wat meer vraagtekens te zetten.

Begrijpt u bijvoorbeeld het waarom van de timing? De oefening heeft maar zes weken gelopen, omdat cd&v dacht in de zomer over de institutionele hervormingen te kunnen onderhandelen in de regering. De burgerbevraging diende dus zo snel mogelijk afgerond te worden om politiek ruimte te scheppen in de regering. Die is er niet gekomen, zoals iedereen bij voorbaat wist. Uw oefening heeft daardoor niet alle kansen gekregen.

Hetzelfde geldt trouwens voor de technische analyse in de gemengde commissie Kamer en Senaat. Daar zouden we alle pijnpunten van de huidige staatshervorming doorlichten. Ook die analyse moet vroegtijdig worden afgerond, omdat een aantal partijen uit de regering dacht dat ze kansen... Het ging in de redenering van enkele partijen uit de regering om politieke opstapjes: men moest het ene doen om vervolgens andere zaken te verkrijgen. Daardoor hebben we nooit de kans gekregen om de oefening volledig te maken.

Dat is geen vraag, maar een opmerking, waaraan volgens mij uiting moet worden gegeven in de evaluatiecommissie in het Parlement. U hebt verschillende keren gezegd dat er, nu het KB over de loting voorhanden is, enkel nog een reglementswijziging moet komen. Daar vragen we nu al meer dan een half jaar naar, niet alleen vanuit de oppositie, maar ook vanuit de meerderheid.

Het zou logisch zijn om samen met het KB een totaalpakket voor te stellen, zodat men kan zien hoe men een en ander aanpakt en onderling laat sporen. Dat staat evenwel nog steeds niet op de agenda van de commissie, mevrouw de voorzitster. Toch wordt hier een zeer ambitieuze timing naar voren geschoven om komende zomer te landen. Het spijt me, maar u hebt moeten meedansen in een politiek spel. Dat betreurt ik.

Dat brengt me bij mijn vragen.

Het gaat om een leerproces. Het is belangrijk om te evalueren. We weten wat er goed loopt. Daarvoor zal ik geen complimenten geven. Ik vond het wel fijn, verrassend en ook grappig dat professor Dumont tevreden was dat Nederlandstalige en Franstalige grondwetspecialisten samen het educatieve deel hebben kunnen schrijven. Het is een verrassing voor mij dat we het daarover nog eens zijn, terwijl het over een gewone feituele beschrijving gaat.

Overigens vind ik het educatieve project oplecht een van de sterkste delen van de burgerbevraging. De informatie is beschikbaar en blijft ook online. Er zijn educatieve pakketten bestemd voor scholen. Dat allemaal zit zeer mooi in elkaar. In een evaluatie mag dat zeker benoemd worden.

Mijn basisvraag is vooral of de bevraging het draagvlak voor burgerparticipatie heeft versterkt of verzwakt. Ik zou die vraag nogmaals explicet aan u willen stellen om te peilen naar uw ervaring. Het is een leerproces, ook al is het niet de eerste keer dat er een burgerbevraging wordt georganiseerd. De regering-Verhofstadt deed

cd&v voulait discuter des réformes institutionnelles durant l'été. La consultation devait visiblement être clôturée le plus rapidement possible afin de créer de la marge politique au sein du gouvernement. Cette marge n'a pas vu le jour mais, de ce fait, la consultation n'a pas non plus bénéficié de toutes les opportunités souhaitées.

Il en a été de même pour l'analyse technique des réformes de l'État en commission mixte Chambre et Sénat. Les travaux ont dû être clôturés prématurément à cause de certains partis du gouvernement. Je pense que nous devrons avoir une bonne discussion à ce sujet en commission d'évaluation.

Il est fait référence à l'arrêté royal relatif au tirage au sort, qui ne nécessite plus qu'une modification de règlement. C'est ce que réclament les partis de l'opposition et de la majorité depuis plus de six mois! Pourtant, ce point n'est toujours pas à l'ordre du jour de la commission.

Nous connaissons les points forts. Il n'est nul besoin de compliments à ce sujet. La partie la plus solide de la consultation citoyenne est le volet éducatif. Ces informations ainsi que les programmes éducatifs destinés aux écoles demeureront en ligne.

Je me demande si un tel projet renforce l'adhésion à la participation citoyenne ou l'affaiblit. À l'époque, le gouvernement Verhofstadt avait également organisé une consultation citoyenne de la même durée et avec le même budget. La "consultation Copernic" avait toutefois attiré 400 000 personnes.

Le fait que la consultation citoyenne n'ait pas pu être mise en œuvre pleinement a donné des munitions à ceux qui y étaient déjà opposés. Les partisans de la participation ont quant à eux été déçus. On disposait d'à peine six semaines pour répondre, après quoi il a fallu attendre six mois pour

een burgerbevraging over de Copernicushervorming, voor ongeveer hetzelfde budget en met dezelfde looptijd, maar op papier. Aan die bevraging participeerden ongeveer 400.000 burgers. Met hetzelfde budget en dezelfde looptijd worden er nu maar 10.000 reacties gehaald. Daar ziet men toch een verschil.

U bent al ingegaan op de methodiek, dus daar heb ik geen vragen over, maar vindt u dat de manier waarop het project is verlopen, het draagvlak voor burgerparticipatie heeft versterkt of veeleer extra twijfels heeft veroorzaakt? Ik vrees het laatste. U sprak over een moedige oefening, mevrouw Léonard, maar ik denk vooral dat het een oefening was die niet voluit kon worden uitgevoerd. Daardoor hebben de mensen die tegen participatie zijn, argumenten gevonden om er nog meer tegen te zijn en daardoor zijn de mensen die voor participatie zijn, soms wat teleurgesteld achtergebleven, al is het maar omdat zij maar zes weken de tijd kregen om te antwoorden en vervolgens zes maanden moesten wachten op de analyse van hun antwoorden. Dat is ook een gevolg van het feit dat de overheidsopdrachten niet goed werden aangepakt. Dat is opnieuw niet uw verantwoordelijkheid, maar dat is wel de context waarmee u werd geconfronteerd. Mijn algemene vraag is of de bevraging de burgerparticipatie nu heeft versterkt of niet. Hoe ziet u dat?

U hebt explicet gezegd dat het moeilijk is om een oefening te doen als niet duidelijk is wat de finaliteit is. Dat punt hebben wij in het Parlement ook herhaaldelijk gemaakt, maar de ministers hebben daarop altijd geantwoord dat de bevraging niet representatief is. Als de resultaten worden voorgesteld, doen zij echter alsof zij dat wel zijn. Wij hebben een politieke analyse gemaakt met de ministers een paar weken geleden. Toen zeiden zij dat de bevraging niet representatief was, maar dat het eigenlijk een grote nationale brainstorm was. Als er 10.000 mensen deelnemen, dan is dat geen grote brainstorm. Het spijt mij verschrikkelijk. Die aantallen zijn gewoon te laag om die kwalificatie te geven.

Ik vond het eigenlijk niet verrassend dat de bevraging niet representatief was en dat slechts 10.000 mensen hebben deelgenomen, gelet op de context en de looptijd, maar ik vond het wel verrassend dat er verwachtingen werden gecreëerd waarvan wij vooraf wisten dat zij niet zouden worden ingelost. Daarover wil ik ook graag uw mening horen. Vindt u dat het communicatief begeleidende traject op een correcte manier is verlopen? Mijn analyse is dat men – ik begrijp waarom – de zaak communicatief wat heeft proberen op te pompen, waardoor een verwachtingspatroon werd gecreëerd dat niet realiseerbaar was binnen de aangeboden context van de oefening. Mijn tweede vraag betreft dus ook de timing, het budget en het verloop ervan.

Mijn derde, kritische vraag bouwt daarop verder. Ik betreur het dat u op twee benen hinkt. Enerzijds zou het geen representatieve oefening zijn geweest, anderzijds spreekt men wel over een consensus. Een consensus kan evenwel alleen worden afgeleid uit een wetenschappelijk onderbouwde representatieve oefening. Die woorden creëren weer nieuwe verwachtingen. Het lijkt daardoor alsof er in het politieke debat absolute eensgezindheid over die thema's bestaat, terwijl dat volgens mij niet het geval is. Ik denk daarenboven ook niet dat zulke oefening tot dergelijke conclusie kan leiden, net omdat ze niet representatief is door het gebruikte kader. Hebt u het woord consensus bewust gebruikt?

l'analyse des réponses, parce que le marché public n'a pas été géré correctement. Selon Mme Léonard, la consultation a-t-elle renforcé la participation citoyenne ou a-t-elle eu l'effet inverse?

Mme Léonard a déjà fait allusion au fait qu'il est difficile de s'engager dans un exercice si la finalité n'est pas clairement définie. C'est ce que nous avons, nous aussi, toujours affirmé. Les ministres ont toujours répondu que la consultation n'était pas représentative. Mais lorsque les résultats sont présentés, ils font comme si elle l'était.

Avec seulement 10 000 participants, on ne peut pas vraiment parler non plus d'une "grande séance de brainstorming national", comme les ministres aiment appeler cette consultation. On a créé des attentes dont on savait à l'avance qu'elles ne pourraient pas être satisfaites. Mme Léonard estime-t-elle que la communication s'est toujours déroulée correctement?

Je regrette l'ambiguïté entourant cette consultation. Il aurait été question d'un consensus plutôt que d'un exercice représentatif. Néanmoins, tout consensus découle d'un exercice représentatif étayé scientifiquement. Le terme "consensus" semble suggérer que les thèmes en questions font l'unanimité dans le débat politique. Ce terme a-t-il été utilisé délibérément, en réalité?

Bien que l'exercice ne soit pas représentatif, il a donné lieu à des recommandations et à des propositions. Toutefois, il n'existe aucun consensus quant à une circonscription électorale fédérale ou une réforme du Sénat. Cette discussion va beaucoup plus loin que la seule question du Sénat. Il s'agit du fonctionnement de la démocratie, ce qui implique d'en débattre dans toutes les institutions. Je crains que l'on soit en train de créer des attentes qui ne pourront pas être satisfaites, ce

Hoewel de oefening niet representatief is, worden er wel een aantal aanbevelingen en voorstellen gedaan, alsof dat evidenties zouden zijn. Er is nochtans geen consensus over de federale kieskring. Over de hervorming van de Senaat bestaat er trouwens evenmin overeenstemming. Ik heb de hoorzitting in de Senaat waarop u te gast was online gevolgd. Ik begrijp waarom die hoorzitting werd gehouden, aangezien de Senaat hier mee voor bevoegd is. Het gaat natuurlijk veel ruimer dan de Senaat, want het gaat over de werking van de democratie, waardoor het in alle democratische instellingen besproken moet worden en niet alleen in de Senaat. Ik vrees dat u in uw conclusies – ik stel het doelbewust wat prikkelend – op twee benen hinkt. Enerzijds geeft u aan dat die oefening niet representatief is en een soort ideeënbox is, anderzijds creëert men een sfeer alsof bepaalde zaken evident zouden zijn, terwijl ik eraan twijfel of dat wel zo is. Ik maak me daar zorgen over, omdat men hiermee een verwachtingspatroon creëert dat vervolgens niet kan worden ingelost. Dat stemt de mensen weer ontevreden, wat het draagvlak weer ondermijnt. Dit behoort dus allemaal tot dezelfde redenering.

De derde cluster betreft de transparantie. Veel van de vragen die u voorafgaandelijk al hebt beantwoord, doelden op transparantie. Ik zal die niet opnieuw stellen. Die gingen over de terbeschikkingstelling van die data voor verder wetenschappelijk onderzoek. Verschillende academici hebben mij aangesproken om die informatie te kunnen consulteren.

Ik kan dat niet hardmaken, maar ik blijf achter met het gevoel dat er onvoldoende transparantie over de politieke context werd gegeven. Het meest tastbare voorbeeld daarvan is het thema monarchie. U zegt dat het open vragen waren waarin iedereen over monarchie kon beginnen. Er waren zes blokjes in de bevraging, met telkens vijf vragen. Voor één thema, waar het specifiek ging over de werking van de instellingen, waren er slechts vier vragen. Dan zorgt er natuurlijk voor dat er verhalen rondgaan: Hoe komt het dat het er daar maar vier vragen zijn en in alle andere zijn het vijf vragen?

Journalisten zijn te weten gekomen dat dat komt omdat vanuit het kabinet van minister Clarinval de instructie werd gegeven om het thema monarchie – dat explicet het vijfde vraagje zou zijn geweest – te schrappen. Als journalisten iets publiceren, is dat waarschijnlijk gecheckt en gedubbelcheckt. Als journalisten dat in hun krant publiceren, ga ik ervan uit dat ook hun expertise onbetwist is. Anders zouden ze dat niet schrijven. Minstens ontstaat zo dus een bepaalde beeldvorming.

Over die zaken was volgens mij dus een forsere transparantie gewenst. Dat had ook beter gekund als u vooraf naar het Parlement was gekomen. Dat is echter niet uw verantwoordelijkheid. De dingen zijn gelopen zoals ze gelopen zijn. Dat creëert wel een sfeer alsof de oefening niet alleen wetenschappelijk was, maar ook in een politiek spel zat. Dat heeft de participatiegraad opnieuw naar beneden gehaald.

U zegt zelf dat de beide kabinetten evenzeer betrokken waren in de oefening. Ik ben blij om dat te horen. In het Parlement heb ik immers een tegenovergesteld beeld gezien. Ik heb geen twee ministers gezien die even betrokken waren bij die oefening, integendeel. Ik ben tevreden te horen dat u op dat vlak een andere ervaring hebt gehad. Ook over de precieze verhouding met de kabinetten kan nog iets meer transparantie gegeven worden.

qui suscitera le mécontentement de certains et sapera ainsi l'assise sociale.

Je ne reviendrai pas sur mes questions relatives à la transparence. Plusieurs universitaires m'ont d'ailleurs demandé s'ils pouvaient consulter les informations.

Je continue à penser que le contexte politique manque de transparence. Chacun des six thèmes de la consultation comportait cinq questions, à l'exception de celui sur le fonctionnement des institutions. La cinquième question, sur la monarchie, aurait été supprimée à la demande du ministre Clarinval, selon les médias. Pourquoi ce thème est-il le seul à ne comporter que quatre questions? Ces circonstances confirment le soupçon que la consultation n'est pas scientifique mais fait partie d'un jeu politique. Cet aspect aussi a fait chuter le taux de participation.

Il est dit ici que les deux cabinets ont été impliqués à parts égales dans la consultation. Je n'ai pas du tout eu cette impression au Parlement. La communication sur les relations avec les cabinets pourrait également être plus transparente. Après l'échange de vues avec le ministre et avec les experts, il reste encore tout un travail d'évaluation à accomplir. Un premier groupe thématique est celui des marchés publics et de la méthode de travail, indépendamment du contenu. De nombreuses questions se posent également quant aux procédures d'attribution.

À mon estime, nous devons étudier de très près ce sondage pour en tirer des enseignements quant à l'amélioration du processus et éviter que les citoyens ne doivent attendre six mois l'analyse de leurs réponses.

Un deuxième pôle d'évaluation est l'intelligence artificielle. Nous pouvons adresser nos questions à ce sujet par écrit aux collègues des experts. Je pense que nous

We hebben al een politieke gedachtewisseling gehad met de ministers. Vandaag hebben we een gedachtewisseling met de experts. De oefening is daarmee niet gedaan. We hebben nog meer evaluatiewerk te doen. Ik zie daarin twee grote blokken.

Een blok betreft alles rond het procesmatige, de overheidsopdrachten, hoe dat wordt aangestuurd, hoe de machine draait, los van de inhoud dus. Daar zijn heel wat vragen bij te stellen, bijvoorbeeld over projecten die niet gegund geraakt zijn of die wel werden gegund, maar geen handtekening hadden en dus opnieuw moesten worden gegund, of over bepaalde zaken die beter gesplitst dan wel samen genomen hadden kunnen worden. Ik denk echt dat we dit als thema moeten uitdiepen, zodat we daaruit kunnen leren voor volgende oefeningen en zodat dit wat vlotter kan verlopen en mensen geen zes maanden moeten wachten op de analyse van hun antwoorden.

Een tweede cluster van evaluatie is de artificiële intelligentie. Dat is een buzzwoord. Mensen worden nerveus als ze zo iets horen, omdat dat nog altijd nieuw is. Binnen vijf jaar is dat niet meer nieuw en zal er meer vertrouwen in die methodologie zijn, maar vandaag is dat nieuw. U verwijst naar de expertise van uw collega's op dat vlak. U zegt dat schriftelijke vragen aan hen kunnen worden gesteld. Ik denk dat we die evaluatie ook hier in het Parlement moeten doen, open en bloot, net omdat dat het wantrouwen kan wegnemen, dat ongetwijfeld ook ontstaat door sommigen wordt aangeblazen. Dat kan ik zelfs accepteren. Men kan dat pas aanpakken, als men openheid en zichtbaarheid geeft in hoe die machinerie precies werkt en hoe wordt bepaald dat een bepaald woord aanleiding geeft tot een streepje in een bepaalde kolom, wat dan tot een consensus leidt, om met dat woord te eindigen.

Ik dank u voor uw inzichten. Ik doe ook een oproep aan de collega's om na de politieke en technische evaluatie ook een operationele evaluatie in te plannen.

La présidente: Je vous remercie.

Avant de céder la parole à M. Calvo, je souhaiterais rappeler à M. Loones que la mise en place des panels et commissions mixtes nécessite la modification du Règlement de la Chambre. Or, ce travail est accompli en Commission du Règlement. Et je ne suis pas compétente pour le modifier.

Vous avez la parole, monsieur Calvo.

01.10 Kristof Calvo (Ecolo-Groen): Ik wil u heel erg bedanken, niet alleen voor uw komst vandaag en uw toelichting, maar ook voor uw dapperheid en moed in dit proces. Waarom? Omdat – en dat is ook vandaag opnieuw gebleken – u zich met uw geloofwaardigheid en expertise dienstbaar hebt getoond in een proces dat niet helemaal door uzelf kon geregisseerd en uitgewerkt worden. Dat is een heel kwetsbare positie. De meest comfortabele positie zou dan zijn om dat aan anderen over te laten, om die geloofwaardigheid en expertise geen voorwerp te laten zijn van discussie, te kiezen voor het comfort van een louter academische rol, een rol aan de zijlijn, zonder daar pejoratief over te willen zijn.

U hebt er daartegen voor gekozen om uw knowhow, inderdaad een stuk Belgische knowhow die internationaal geroemd wordt, in de strijd

devons procéder à cette évaluation au sein du Parlement également. Cela permettrait de dissiper la méfiance qui est alimentée par d'aucuns, sans doute injustement. Connaître le fonctionnement exact des processus permet automatiquement de réduire le scepticisme.

Pour conclure, je lance un appel à tous les intervenants afin qu'ils prévoient, après l'évaluation politique et technique, une évaluation opérationnelle.

De voorzitster: Het instellen van burgerpanels en gemengde commissies vereist een aanpassing van het Reglement van de Kamer. Dat moet besproken worden in de commissie voor het Reglement en niet in deze commissie.

01.10 Kristof Calvo (Ecolo-Groen): Je voudrais remercier expressément les experts pour leur engagement. Plutôt que de rester en retrait en tant qu'universitaires, ils ont mis en œuvre leur savoir-faire et participé à un processus qu'ils ne pouvaient gérer entièrement seuls. Il s'agit d'un choix très courageux. Je suis moi-même confronté à ce dilemme qui consiste à toujours devoir rechercher le compromis et les équilibres, même après avoir promis plus de

te werpen voor dat proces, ook al zou dat er misschien anders uitzien, mocht u het zelf kunnen designen en trekken. Ik vind dat een heel moedige keuze. Ik heb daar heel veel sympathie voor, want dat is – ik wil niet namens u spreken, het is een beetje autobiografisch – een permanente worsteling: de belofte van vernieuwing formuleren, daarmee de boer opgaan en dus uiteraard ook gechallenged worden over die belofte. Ergens gaat men altijd onder die lat. Dat is een beetje een paradox: hoe meer men vernieuwing en participatie belooft, hoe meer men met die belofte wordt geconfronteerd. Men beslist immers niet alleen, men moet daar compromissen en evenwichten in zoeken. Ik vind dat echt een dappere positie en ik wil u daarvoor danken. Dat is één.

Twee, het feit dat u ook een aantal positieve punten naar voren brengt; is belangrijk, want dat brengt nuance aan in een discussie die in de media, nog veel meer dan in deze commissie, zeer karikaturaal en zeer eenzijdig werd gevoerd.

Ook daar waren er mensen die hun nek uitstaken en beloofden om te vernieuwen en te experimenteren. Men zat heel snel klaar om daar eenzijdig lachend over te doen. Cynisme regeert en we mogen daar niet aan toegeven. Het is altijd belangrijk om kritisch maar ook constructief te zijn en dus ook de positieve punten van dat proces te blijven benoemen. U doet dat en dat is belangrijk.

Tegelijk is vooral de evaluatie belangrijk. Dat was ook de aanleiding voor de uitnodiging. Ik appreccieer dus eveneens dat er ook *parler-vrai* was over de pijnpunten. Dat is een van de belangrijkste dingen in dat proces: het is een experiment, dus men moet bereid zijn om dat geloofwaardig, authentiek en volledig te evalueren om daarmee in de toekomst aan de slag te gaan.

Ik onderschrijf een aantal pijn- en verbeterpunten die door u werden aangebracht. Ik wil er zelf drie expliciteren. Als ik er meer dan drie zou aanhalen, blijven er immers misschien geen echte pijn- of verbeterpunten overeind.

De belangrijkst pijnpunten zijn voor mij de korte looptijd, de complexiteit en het feit dat er geen duidelijk vervolg was en is. Men heeft eigenlijk een deelproces opgezet zonder het totale plaatje te kennen. Een van de basisregels van participatie is echter dat de spelregels vooraf gekend en volledig transparant moeten zijn. Daartegen is in dit proces gezondigd.

Dat was echter niet uw keuze, maar een politieke keuze. De politiek heeft alleszins niet de keuze gemaakt om het anders te doen. Ik heb daarover een open gedachtewisseling gehad met de minister. Ik vond trouwens dat mevrouw Verlinden heel goed en sterk was in haar debriefing in deze commissie. Mijn conclusie – en ik had de indruk dat de minister het daarmee niet helemaal oneens was – is dat er een keuze gemaakt is voor openheid en kwetsbaarheid, maar dat men die keuze niet helemaal heeft durven doortrekken tot het einde. Er is dus een soort halve keuze gemaakt, maar niet noodzakelijk met slechte bedoelingen. De politiek heeft het vandaag echter nog steeds moeilijk om resoluut te kiezen voor openheid en kwetsbaarheid. In deze omgeving van cynisme, spektakel en negativiteit begrijp ik ook waarom.

Ik ben ter zake zelfs mild. Ik begrijp waarom daar niet zomaar voor kan worden gekozen. Alleen denk ik dat de keuze niet half kan worden

renouveau et plus de participation.

Cette initiative a hélas été présentée d'une façon très caricaturale et partielle dans les médias. J'apprécie dès lors l'attitude à la fois critique et constructive affichée par les experts. Ils abordent également les points positifs et apportent ainsi de la nuance.

Bien entendu, il importe également de mentionner les problèmes. Il s'agit d'une expérience qui doit être évaluée de manière crédible et vraie afin que nous puissions l'utiliser à l'avenir pour aller de l'avant.

J'aimerais soulever trois points faibles ou à améliorer: la courte durée de la consultation, sa complexité et l'absence d'un trajet de suivi clair. Le processus a été lancé sans que l'on en connaisse le règlement global. Or l'un des principes de base de la participation est que les règles du jeu doivent être connues d'avance, ce qui n'a pas été le cas ici, par choix politique. J'ai l'impression que la ministre Verlinden a adopté une position ouverte et vulnérable dans ce processus, mais qu'on n'a pas voulu assumer ce choix jusqu'au bout. Dans ce contexte de cynisme, de show et de négativisme, je puis le concevoir. Mais on ne peut pas faire preuve de tiédeur dans ce domaine: il n'y a pas de demi-ouverture ni de demi-vulnérabilité. Une telle attitude apporte de l'eau au moulin des sceptiques et des cyniques qui affirment que la participation ne fonctionne pas. Et elle déçoit ceux qui croient à la participation.

Dans de futures initiatives, le Parlement et la science devraient collaborer encore plus étroitement. À cet égard, le Parlement peut jouer le rôle de maître d'œuvre pour accroître la participation et la démocratie. Le questionnaire peut être élaboré par le Comité scientifique, mais le Parlement doit pouvoir discuter et finalement légitimer démocratiquement les choix opérés. Cela correspond

gemaakt. Daarmee ben ik beland bij wat voor mij het grootste pijnpunt is. Het belangrijkste voor de evaluatie is dat er rekening mee wordt gehouden dat half werk niet bestaat. Halve openheid, halve kwetsbaarheid en halve transparantie werken niet. Dat is immers koren op de molen van de sceptici en de cynici, die beweren dat participatie niet werkt. In dat geval worden ook mensen teleurgesteld die ongelooflijk hard in participatie geloven.

Voor mij ligt het leerpunt vooral in de aanpak. Indien wij een en ander opnieuw zouden mogen doen, is de gemaakte setting eigenlijk de beste setting. Ik zal niet beweren dat de uitvoerende macht een oneigenlijke rol heeft gespeeld en dat de kabinetten allerlei zaken hebben gedaan die ze niet mochten doen. Het proces zou echter tot stand moeten zijn gekomen dankzij een samenwerking tussen het Parlement en de wetenschap.

Zo zie ik het alvast voor de toekomst. Het Parlement fungeert daarbij als opdrachtgever van nog meer participatie en nog meer democratie. De vragenlijst wordt daarbij geïnitieerd door het Wetenschappelijk Comité en het Parlement zorgt voor een breder democratisch draagvlak en legitimiteit voor de wetenschappelijke keuzes. Die keuzes kunnen er ook openlijk worden bediscussieerd.

Dit is trouwens mijn bredere opvatting over politiek en parlementaire democratie, namelijk dat ons Huis veeleer dan een doel op zich meer een middel moet zijn, een regisseur, een aanjager en een opdrachtgever en dat het Parlement moet beschikken over budgetten, niet alleen voor de eigen werkzaamheden, maar ook voor andere uitingsvormen en voor andere democratische methodes en momenten.

Ik moet nog nadenken over de manier waarop ik een en ander formaliseer, maar het zal in elk geval in mijn volgende boek staan. Moet ik dat in een voorstel van resolutie gieten? Moet ik ter zake nog een wetgevend initiatief nemen? Ik weet het niet. Hoe dan ook bestaat half werk niet en moeten toekomstige participatieprocessen worden geïnitieerd door de parlementaire democratie in nauwe samenwerking met de wetenschap. Dat zal nog altijd imperfect zijn, maar heeft meer legitimiteit en is minder ad hoc dan het proces waarover we nu spreken.

Ten vierde, wat is nu het vervolg? Ik ben wel een voluntarist, maar u bent te voluntaristisch. Wat hier staat, is, mijns inziens in het huidige politieke klimaat en gelet op de tijd die ons nog rest, onrealistisch. Ik zou het misschien graag anders zien, maar ik denk dat het niet de beste manier is om gevolg te geven aan de bevraging. Ik zeg dat openlijk. U kunt straks proberen mij te overtuigen van het tegendeel. Ik meen dat het vervolg een stuk compacter en tegelijkertijd een stuk opener moet zijn. Ik verklaar mij nader. Ik vind dat er in deze legislatuur nog ruimte is, als de beloofde reglementswijziging er eindelijk komt, om nog een keer te experimenteren met hetzij een burgerpanel, hetzij een gemengde commissie. Ik verkiez één werkform, in plaats van de optelsom van twee werkformen, omdat haastwerk zelden goed is. Remember de evaluatie van de onlinebevraging.

Waar ligt mijn voorkeur? In de huidige politieke context van spektakel, nervositeit en gekkigheid ligt mijn voorkeur veeleer bij een burgerpanel dan bij een gemengde commissie. De kiescampagne, die nooit gestopt is, is nu helemaal losgebarsten. Een gemengde commissie is volgens mij in de huidige situatie niet levensvatbaar. Ik opteer dan veeleer voor één burgerpanel dat een stuk inspiratie aanlevert voor de

d'ailleurs à ma vision plus large de cette Assemblée, qui devrait davantage fonctionner comme un régisseur et un instigateur d'autres méthodes et formes d'expression démocratiques.

Et pour la suite? Je suis moi-même volontariste, mais ce qui est proposé ici – compte tenu du climat politique actuel et du temps qui nous est encore imparti – n'est pas réaliste. Si la modification promise du Règlement se concrétise, il sera encore possible, au cours de cette législature, d'expérimenter une seule fois la formule du panel de citoyens ou une commission mixte. Je préfère qu'on s'en tienne à une seule forme de travail à cet égard, dès lors que la précipitation est rarement une bonne chose. Dans le contexte actuel, qui est tendu et axé sur le spectacle, ma préférence va à un panel de citoyens. Une commission mixte n'est pas viable en pleine campagne électorale.

Le panel citoyen pourrait alimenter la campagne électorale et la politique de la prochaine législature. Pour ce faire, j'opterais pour une approche ouverte et pour une thématique assez large, à savoir l'avenir de la démocratie représentative et l'implication des citoyens dans cette dernière. Ces éléments figurent déjà dans l'accord de gouvernement. En outre, cette approche rejoint aussi l'initiative prise au Canada, en Colombie-Britannique, dans le cadre de laquelle les citoyens ont pu s'exprimer sur les règles du jeu de la démocratie. Cette méthode permet d'exclure les conflits d'intérêts et les partis pris relatifs à ces règles.

Une approche ouverte signifie qu'aucune solution – par exemple une circonscription fédérale – ne doit être suggérée au préalable. Je suis personnellement un grand défenseur de l'idée d'une circonscription fédérale, mais il ne serait pas judicieux de choisir cette option et d'en faire une thématique. Autrement, certains groupes politiques vont déjà tirer leurs

kiescampagne en voor de volgende legislatuur, wat dus echt een prospectieve benadering is.

Ik zou opteren voor een vrij open benadering van een vrij breed thema: de toekomst van de representatieve democratie en de betrokkenheid van de burgers daarbij. Die elementen staan al in het regeerakkoord. Voor mij sluit die benadering aan bij die van British Columbia, waar de burgers zich over de spelregels van de representatieve democratie hebben kunnen uitspreken. Zo schakelt men belangenvermenging en vooringenomenheid over de spelregels, die toch spelen in de partijpolitiek, toch wat uit.

Ik heb liever zo'n breed thema waarbij geen enkele richting als oplossing wordt gesuggereerd dan bijvoorbeeld de federale kieskring. Ik ben een heel grote fan van de federale kieskring, maar ik acht het politiek niet verstandig, noch levensvatbaar om nu de federale kieskring uit te kiezen als thema. Er waren fracties die bij het begin van de onlinebevraging hun conclusies al klaar hadden. Dat zal zeker het geval zijn als wordt gekozen voor een bepaald thema als de federale kieskring.

Het vervolg zie ik dus compacter en tegelijkertijd opener, prospectiever, in een veilige omgeving met zuurstof, weg van het spektakel en hopelijk als inspiratie voor een kiescampagne die over die thema's zal moeten gaan en voor een volgende legislatuur met nog meer hervormingen dan diegene die we hier bespreken.

01.11 Catherine Fonck (Les Engagés): Madame la présidente, mesdames et messieurs, je vous adresse un immense merci. Je pense que la mission qui vous a été confiée n'était pas facile. Vous l'avez d'ailleurs exprimé aujourd'hui.

Il s'agissait effectivement d'une initiative du gouvernement. Si je siège dans l'opposition, ce n'est pas pour autant qu'il faut tout critiquer. J'avais, dès le début, trouvé cette initiative intéressante. C'est donc avec attention que j'ai suivi l'ensemble des travaux.

Concernant les critiques qui ont été faites et la présentation du processus qui a parfois été caricaturé dans la presse, vous avez ici apporté toute une série de questions. Effectivement, 10 000 personnes, c'est beaucoup et peu à la fois. Le souci de représentativité est une évidence. Le timing était beaucoup trop court. Et, si les conclusions ont été dans tous les sens, il est intéressant que vous rappeliez aujourd'hui les lignes de convergence que vous avez pu en tirer.

Permettez-moi de vous poser deux questions sur la méthode. D'une part, vous avez rappelé la représentativité, avec 70 % d'hommes ayant un niveau de formation assez élevé. Devons-nous nous poser la question de savoir si des groupes organisés ont tenté d'exploiter la consultation pour donner un poids disproportionné à certaines convictions et visions, y compris sur le plan politique?

Ensuite, j'ai bien entendu l'importance d'avoir des questions ouvertes, car les questions fermées où on doit répondre par oui ou non peuvent avoir des effets pervers et empêcher d'aborder les sujets avec nuance. Toutefois, ne pensez-vous pas que des questions qui auraient davantage touché au quotidien des gens auraient permis une représentativité plus large des citoyens répondants, y compris par rapport à leur niveau de formation?

conclusions a priori.

En résumé, ce processus doit se poursuivre d'une façon plus compacte, plus ouverte et plus "prospective" et surtout, dans un environnement sûr et sans recherche du spectaculaire.

01.11 Catherine Fonck (Les Engagés): De opdracht waarmee de regering u belast heeft, was niet gemakkelijk, maar het betreft een interessant initiatief. In de pers werd het proces bijwijlen tot een karikatuur gemaakt. Ja, 10.000 mensen is veel en weinig tegelijk. De termijn was te kort. Representativiteit is een voor de hand liggende bezorgdheid. En hoewel de conclusies alle kanten opgeschoten, was het interessant dat u wees op de punten waarover men er gelijklopende ideeën op nahield.

Als 70 % van de respondenten mannen waren met een vrij hoog opleidingsniveau, betekent dat dan dat enkele georganiseerde groepen de raadpleging gebruikt hebben om bepaalde overtuigingen door te drukken?

Ik begrijp het nut van open vragen, maar zouden vragen met meer raakvlakken met de dagelijkse realiteit een bredere vertegenwoordiging van de respondenten mogelijk gemaakt hebben?

U hebt een aantal interessante opties gepresenteerd. Het is onze

Vous avez présenté une série de pistes concrètes pour la suite particulièrement intéressantes. Notre devoir au sein de cette commission, majorité comme opposition, est d'y donner suite. Les thèmes sont intéressants et certains peuvent être abordés immédiatement alors que d'autres ne le pourront que dans un second temps.

Nous pourrons ainsi sortir d'un entre soi. Je pense au Sénat sur le financement des partis ou de la circonscription fédérale: sortir d'un entre soi politico-politique.

Pour l'avenir, j'ai une question que je mettrai en lien avec cette étude récente de l'ULB et de la VUB, pilotée notamment par Jean-Benoît Pilet et Dave Sinardet qui montre que, dans le fond, tout ce qui concerne la participation citoyenne crée des attentes, de l'espoir à juste titre mais quand il s'agit d'atterrir, on a l'impression que les élus n'en font rien.

Dès lors, n'est-il pas fondamental de compléter le processus de participation citoyenne par une disposition obligatoire, dans le chef des élus ou des commissions mixtes, de devoir débattre des propositions émises par le processus de participation citoyenne, de se positionner par un vote sur celles-ci pour autant qu'elles soient représentatives des panels?

On pourrait définir un pourcentage à partir duquel des propositions ayant recueilli une majorité de 60 ou 70 %, voire une majorité simple, feraient l'objet d'un débat obligatoire mais aussi d'un vote. On pourrait même imaginer Sénat-Chambre ou même Chambre-Chambre.

À chacun de se positionner! Cela pour éviter cette impression de façade (c'est-à-dire en discuter, écouter et classer sans suite ou faire semblant d'en discuter alors que l'on n'en fait concrètement rien) qui à mon sens risque d'enterrer définitivement les panels citoyens. N'est-ce pas un enjeu d'avenir mais aussi un enjeu démocratique important?

Je vous remercie en tous cas pour ces questions et ces réponses et pour votre présence aujourd'hui, ainsi que pour tout le travail fourni durant ces longs mois. Je vous présente déjà mes excuses; je devrai écouter vos réponses en podcast parce que je dois assister à la Conférence des présidents, à laquelle je ne peux pas échapper.

01.12 Thierry Warmoes (PVDA-PTB): Om te beginnen wil ik u uiteraard bedanken voor uw begeleiding bij het hele proces en vooral voor het rapport en uw uiteenzettingen vandaag.

Eerst wil ik duidelijk stellen dat de ministers, toen ze hier een maand geleden de resultaten van de burgerbevraging kwamen voorstellen, zeiden dat ze tevreden waren met het eindresultaat en dat wij dat duidelijk niet zijn. Dat wil ik explicet gezegd hebben. Wij zijn in de eerste plaats niet tevreden omdat er heel veel geld aan besteed werd. Er wordt gesproken van 2 miljoen euro, zonder veel resultaat. Dat komt ongeveer overeen met 200 euro per deelnemer.

Het is natuurlijk wel leuk dat iets meer dan 10.000 mensen de tijd hebben genomen om de bevraging op een ernstige manier in te vullen, maar die mensen zijn niet representatief. Het overgrote deel van de respondenten zijn hoogopgeleide mannen. Dat is een belangrijk punt dat ook aan bod kwam in uw Wetenschappelijk Comité en werd vooral door de heer Dejaeghere nog eens duidelijk herhaald. In die zin vind ik

plicht, zowel van de meerderheid als van de oppositie, om daar voort op te bouwen. Sommige thema's kunnen onmiddellijk worden aangesneden, andere pas later, waardoor we ook met anderen, zoals de Senaat, zullen kunnen samenwerken.

De recente studie van de VUB en de ULB, die onder leiding van Jean-Benoît Pilet en Dave Sinardet werd uitgevoerd, toont aan dat de burgerparticipatie verwachtingen schept, maar soms ook de indruk wekt dat de verkozenen niets doen. Zou men niet moeten voorzien in een verplichting voor de verkozenen om de voorstellen die eruit voortvloeien te bespreken en erover te stemmen? Men zou kunnen beslissen dat de voorstellen waarvoor er een meerderheid van 60 of 70 % of een eenvoudige meerderheid bestaat, door de Kamer, en misschien ook door de Senaat, besproken moeten worden. Als de indruk bestaat dat de burgerpanels louter een vorm van institutionele windowdressing zijn, dan dreigt dat op termijn hun einde in te luiden. Is dat geen uitdaging voor de toekomst of een belangrijke democratische kwestie?

01.12 Thierry Warmoes (PVDA-PTB): Je tiens à remercier les experts pour leur accompagnement tout au long du processus, pour leur rapport et pour leur exposé. Les ministres sont satisfaits du résultat de la consultation citoyenne, mais il est clair que nous ne le sommes pas. Un montant important y a été consacré – 200 euros par participant –, la grande majorité des répondants sont des hommes hautement qualifiés, il est préférable de dire "les répondants estiment que..." plutôt que "les citoyens estiment que..." et avec seulement 49 exemplaires papier, le problème de

het dus ook niet correct om te spreken in zinswendingen als "De burgers zeggen dat...". Het is correcter om te spreken van de respondenten in plaats van de burgers. De term burger is hier immers niet representatief.

De bevraging vond online plaats. Er werden slechts 49 papieren exemplaren meegeteld in de resultaten. Dat is minder dan 0,005 % van het totaal. Dat duidt opnieuw op het probleem van de digitale kloof. Niet iedereen heeft een computer of een internetverbinding. Zelfs als men daarover beschikt, is niet iedereen vertrouwd met het internet en weet niet iedereen hoe men met bepaalde software moet omgaan. Dat is een ernstig probleem en belemmt de participatie.

Daarbij komt nog dat de bevraging relatief lang was. Het onderzoek is duidelijk. Onlinebevragingen zorgen ervoor dat bepaalde groepen meer gaan participeren, zoals hier duidelijk gebleken is. De heer Dejaeghere heeft het ook duidelijk uitgedrukt. Het gebeurt niet anders dan bij anderen, maar het zou wel anders moeten. Dat heeft hij hier gezegd.

De voornaamste scheidingslijn is het opleidingsniveau. Ook leeftijd en gender spelen mee. In dit geval was er niet zo'n groot probleem qua leeftijd.

Het feit dat er gewerkt werd met open vragen brengt ook problemen met zich mee. Een van u zei dat het een politieke oefening is, geen wetenschappelijke studie. Waarvan akte.

De gevraagde taalcompetenties maken daar ook deel van uit. De deelnemers moeten immers kunnen begrijpen wat er wordt gevraagd en vervolgens schriftelijk argumenten kunnen produceren.

In de inleiding werd gesteld dat de rijkheid niet genegeerd kan en mag worden en dat daarmee aan de slag moet worden gegaan. Dat mag volgens ons echter niet de basis vormen waarop er verder wordt gewerkt, laat staan daar daarover gemengde commissies of burgerpanels georganiseerd worden. Dat kan natuurlijk dienen voor cherrypicking vanwege alle partijen. Ook mijn partij zal allicht dingen vinden die ons interesseren, maar dat speelt wellicht meer in de kaart van de partijen die hoogopgeleide mannen willen vertegenwoordigen.

Voor een echte basis om mee aan de slag te gaan, hebben we bevragingen nodig die wel representatieve resultaten opleveren, namelijk peilingen en enquêtes met ja-neevragen. Wij passen voor de diplomademocratie, zoals de heer Dejaeghere dat zonet noemde. Als we democratie en participatie echt ernstig willen nemen, dan moeten we bijvoorbeeld beginnen met bindende referenda, zoals die onder meer in Zwitserland bestaan.

M. Dumont a dit: "Le dernier mot revient aux élus." Si l'on veut vraiment prendre au sérieux la participation des citoyens, déployons alors des instruments pour que leur avis soit réellement pris en compte. Il ne s'agit pas simplement de les écouter et de laisser ensuite le dernier mot aux élus. J'y vois une certaine hypocrisie.

Ten slotte heb ik nog enkele vragen.

la fracture numérique apparaît aussi très clairement. De plus, la consultation était relativement longue, ce qui signifiait, par définition, que certains groupes y participeraient davantage. La principale ligne de démarcation est le niveau d'éducation. L'âge et le genre jouent également un rôle, même si l'âge pose un peu moins problème.

Les questions ouvertes posent problème, compte tenu des compétences linguistiques qu'elles exigent. C'est pourquoi quelqu'un a précédemment parlé d'exercice politique plutôt que d'étude scientifique. Dont acte.

Les panels de citoyens sont la porte ouverte au *cherry picking*, ce qui est hors de question pour mon parti. Ils jouent sans doute davantage en faveur des partis qui souhaitent représenter les hommes hautement qualifiés. Nous ne voulons pas d'une "démocratie des diplômes". Si nous prenons la démocratie et la participation au sérieux, nous devons commencer par des référendums contraignants, comme c'est notamment le cas en Suisse.

Indien we burgerparticipatie au sérieux willen nemen, moeten we instrumenten ontwikkelen zodat er met de mening van de burgers rekening gehouden wordt. Het zou schijnheilig zijn om naar de burgers te luisteren, maar het laatste woord aan de verkozenen te laten.

Comment la représentativité aurait-elle pu être améliorée?

Wat had er kunnen gedaan worden om de representativiteit van de respondenten te verzekeren? Al was dat waarschijnlijk de bedoeling niet. Zijn er andere methodes, initiatieven, media die hiervoor kunnen zorgen?

Mijnheer Dejaeghere, u zei dat u tijdens uw studententijd het telefoonboek nam en van deur tot deur ging, maar dat moet men er wel nog voor zorgen dat de mensen aan die deuren representatief zijn. U zei dat daaraan hard moet gewerkt worden. Welke initiatieven kunnen worden genomen om een betere representativiteit te verkrijgen?

Welke legitimiteit geeft u aan het rapport om daar verder op te bouwen? Ik heb u al mijn mening daarover gegeven. Hoe wilt u vermijden dat het gewoon een rapport wordt waaruit iedereen wel wat kan halen, op een selectieve manier, en meer niet?

01.13 Jan Briers (cd&v): Mevrouw de voorzitster, beste sprekers, u bent duidelijk trots op de kwaliteit van uw werk. Dat is terecht. Wij willen dit zeker onderschrijven. Ik dank u ook voor uw duidelijke antwoorden van daarnet. Wij moeten daarop absoluut verder werken.

Het is natuurlijk juist dat wij nog steeds institutionele hervormingen willen, mijnheer Loones, zeker wat afgesproken werd in het regeerakkoord.

Beste sprekers, ik ga mij beperken tot enkele vragen, want ik zit hier niet om u te vertellen wat mijn idee is met betrekking tot heel het dossier.

Mijn eerste vraag gaat over de keuze bij de onlinebevraging. Was de mogelijkheid om de bevraging op papier in te vullen voldoende bekend? Hoe kunnen we nog meer mensen bereiken? Moet bijvoorbeeld ingezet worden op fysieke momenten, waar mensen de bevraging samen kunnen invullen, eventueel met een woordje uitleg van iemand van u?

Werd er overwogen om te werken met een combinatie van open en gesloten vragen? Is het bij een herhaling van een dergelijke oefening raadzaam om opnieuw alleen met open vragen te werken? Wat is de te verkiezen methodiek? Moet er, in geval van open vragen, niet gewaakt worden over het aantal thema's dat wordt voorgelegd?

Inzake de analysemethodes lezen we in het rapport dat te betreuren valt dat de koppeling tussen de analyse via artificiële intelligentie en de inhoudelijke analyse niet sterker was en dat dat in de toekomst opnieuw uitgedacht moet worden. Kunt u toelichten wat we moeten begrijpen onder het feit dat die koppeling niet sterk genoeg was? Hebt u al pistes voor ogen om dat in de toekomst te verbeteren?

Inzake de betrokken actoren, hoe evalueert u de medewerking van het middenveld? Hoe kan die samenwerking in de toekomst worden verbeterd? Hoe kunnen middenveldorganisaties nauwer betrokken worden bij dergelijke oefeningen? Welke rol ligt daarin voor hen weggelegd?

01.14 Patrick Prévot (PS): Madame la présidente, je remercie l'oratrice et les orateurs pour leur présentation, et surtout pour le travail qu'ils ont effectué dans l'accompagnement de ce projet.

J'étais en parallèle dans une autre commission et je n'ai pas pu suivre

Quelle est la légitimité de ce rapport pour poursuivre les actions entreprises, sans procéder de manière sélective?

01.13 Jan Briers (cd&v): Nous devons absolument continuer à travailler sur la base des réponses claires de tout à l'heure. Le cd&v est toujours partisan de réformes institutionnelles, surtout au vu des accords pris dans le cadre de l'accord de gouvernement.

Nos concitoyens étaient-ils suffisamment informés de la possibilité de participer à la consultation par le biais d'un formulaire papier? Pourrions-nous encore atteindre davantage de personnes, par exemple au travers de moments de présence physique durant lesquels une explication peut-être donnée? A-t-on envisagé de combiner les questions ouvertes et fermées? Est-il souhaitable, à l'avenir, d'avoir de nouveau recours à des questions ouvertes uniquement? Dans ce cas, ne faudrait-il pas veiller au nombre de thèmes? Comment pourra-t-on améliorer le lien entre l'analyse réalisée par une intelligence artificielle et l'analyse du contenu? Quelle évaluation est-elle faite de la coopération de la société civile?

01.14 Patrick Prévot (PS): De hoorzitting van vandaag had voornamelijk betrekking op de technische en wetenschappelijke dimensie; de politieke dimensie

l'entièreté de votre exposé, mais je ne manquerai pas de relire l'ensemble du compte rendu. C'est évidemment un premier exercice et il est plutôt normal que l'on avance par essais et erreurs. Dans ce cadre, c'est surtout pour les dimensions techniques et scientifiques que nous avions organisé l'audition de ce jour. La dimension politique a été traitée par et avec le gouvernement.

Monsieur Dumont, vous avez rappelé les limites constitutionnelles de l'exercice et les difficultés que cela pose, en particulier quant à la question de la représentativité. Dans ce cadre, je pense que c'était un exercice intéressant. Mais je m'interroge sur la notion de consensus au sein d'opinions qui sont par définition non représentatives. Cela demande sans doute d'approfondir quelques éléments liés à la participation. Vous avez notamment évoqué la question de l'implication par groupes. Je pense que c'est effectivement une piste intéressante.

Il reste des questions techniques auxquelles vous pouvez peut-être répondre, quant au recours à l'intelligence artificielle, par exemple pour la manière dont les analyses humaines se sont saisies de l'outil d'analyse informatique, et sur les suites à donner. Je pense que c'était effectivement quelque chose qui était difficile à déterminer avant de savoir comment allait se passer concrètement cette session. C'est bien la raison pour laquelle on se livre aujourd'hui à cet exercice d'analyse technique. Mais ne fût-ce qu'à titre d'idées pour une boîte à idées, je pense qu'on pourrait et devrait explorer ces questions; sans entrer dans le détail, parce que cela doit faire l'objet de discussions dans le champ collectif de nos travaux au sein du Parlement.

Voici, madame la présidente, la contribution que je souhaitais apporter.

La présidente: M. Prévot clôture cette salve de questions. Madame, messieurs, vous avez de nouveau la parole.

01.15 Cato Léonard: Op de vraag van de heer Loones of de voorbije burgerbevraging burgerparticipatie versterkt of niet, denk ik dat mevrouw Fonck ook al een stuk van het antwoord heeft gegeven. Door de studie die gisteren werd gepubliceerd, wordt bevestigd dat, als men niets doet met een burgerbevraging, het geloof in burgerparticipatie niet wordt versterkt. Omgekeerd, als de deelnemende burgers merken dat er werk gemaakt wordt van de resultaten van een burgerbevraging, wordt burgerparticipatie absoluut versterkt. Ik heb ondertussen inderdaad 21 burgerpanels begeleid en dat was positief als er effectief iets gedaan werd met de resultaten ervan.

Een mooi voorbeeld was het eerste burgerpanel, dat georganiseerd werd door federaal oud-minister Wilmès over de vraag hoe burgers beter te betrekken bij de Europese democratie, een onderwerp dat de heer Calvo suggereerde. Daaruit kwam een aantal voorstellen, die dan nadien in commissies van het Europees parlement met de burgers werden besproken en die ook wat opleverden zowel voor de burgers in Brussel als voor alle burgers die aan de conferentie Future of Europe hebben deelgenomen. We moeten dus inderdaad de cirkel sluiten.

Terecht rijst de vraag hoe we omgaan met de resultaten van burgerpanels. In Oost-België gaat men het verstand: daar betreft de regering permanent burgers bij besluitvorming via burgerpanels. De regel is daar dat de besluiten van burgerpanels die een bepaalde *threshold* hebben behaald, besproken worden in het parlement en dat het parlement nadien feedback geeft aan de burgers waarom het bepaalde voorstellen toch niet heeft aanvaard. Die *loop* moet

worden door en samen met de regering behandeld.

De heer Dumont wees op de grondwettelijke beperkingen van de oefening op het stuk van de representativiteit. Ik stel me vragen bij het begrip consensus als het gaat over niet-representatieve meningen. De kwestie van de betrokkenheid per fractie moet nader onderzocht worden.

Er zijn nog enkele technische vragen, met name over het gebruik van artificiële intelligentie. We moeten die vragen onder de loep nemen en in het Parlement bespreken.

01.15 Cato Léonard: J'ai entre-temps accompagné 21 panels de citoyens. À chaque fois que les citoyens participent et qu'ils voient que les résultats ne sont pas laissés pour compte, cela renforce leur envie de participer.

L'année dernière, Mme Wilmès a organisé le premier panel de citoyens du gouvernement fédéral sur la manière de mieux impliquer les citoyens dans la démocratie. Ce panel a donné lieu à toute une série de propositions qui ont ensuite été discutées avec les citoyens au sein de commissions au niveau européen. Il y a eu un retour. Les cantons de l'Est sont les plus avancés en la matière. Là-bas, le gouvernement implique les citoyens de manière permanente par le biais de panels de citoyens.

La boucle devrait en effet être bouclée. Cela doit faire l'objet de discussions au Parlement. Le

inderdaad gesloten worden, ik vind dat een terechte opmerking. Dan kan die methode inderdaad een versterking zijn. Vergeet niet dat burgers die online of via burgerpanels hun mening geven, daarvoor hun vrije tijd, tot maar liefst vijf weekends lang, opofferen en zich daarvoor met goesting inzetten. Als men daarvoor respect wil opbrengen, moet men minstens zeggen wat men met hun conclusies gedaan heeft, zal doen en waarom men een voorstel wel of niet aanvaard heeft.

Dat betekent ook dat de burgerpanels een aanvulling op de representatieve democratie zijn. Het is geen vervanging, maar een aanvulling. Ik denk dat het in de huidige situatie niet meer dan normaal is om de stakeholders van de democratie, wat de burgers toch zijn, mee te kunnen bevragen. Het blijft de politiek die beslist, maar het een sluit het ander niet uit.

Bedrijven bevragen meer en meer stakeholders voor ze een beslissing nemen in een complexe wereld. Op dezelfde manier kunnen de burgers ook meer bij de werking van de democratie worden betrokken.

Is een referendum een beter middel of een ander instrument om burgers te laten deelnemen? In Zwitserland bestaat de cultuur van referenda al lang, maar men is in België om steun komen vragen om aldaar burgerpanels op te zetten voor de referenda. Ik heb het burgerpanel in Zwitserland geleid, dat Zwitsers ook beschouwen als een aanvulling. In een referendum vraagt men aan mensen ja of neen te antwoorden op een stelling voor ze hebben nagedacht. Kijk naar de Brexit. In een burgerpanel vraagt men aan burgers om zich uit te spreken nadat ze hebben nagedacht. Ook die twee zijn complementair. In Ierland heeft men de beroemde burgerpanels over het homohuwelijk en abortus gehad. Daar werden er eerst zes maanden burgerpanels georganiseerd, waarna er een referendum volgde. Het ene sluit het andere niet uit; ze kunnen elkaar aanvullen. Landen met een lange ervaring met referenda organiseren nu ook burgerpanels.

De heer Warmoes had vragen over de input uit de bevraging 'Een land voor de toekomst'. Volgens hem kan de informatie niet worden gebruikt, omdat de bevraging niet representatief is. Ik denk dat de informatie kan gebruikt worden zoals alle andere informatie. Ik illustreer dat met het volgende voorbeeld. Vanmiddag komen de mensen van We Need To Talk en de burgers naar hier. Die burgers hebben verschillende bronnen van kennis gehad. Zij hebben eerst de experts gehoord: de heer Faniel, de heer Maddens, mevrouw Van Biezen en mevrouw Vanhoutte. Een tweede bron was alles wat uit 'Een land voor de toekomst' komt over de financiering van politieke partijen. Een derde bron was informatie uit Rhetoric, een andere bevraging. Een vierde bron waren de standpunten van alle partijen, die op voorhand aan elke partij werden gevraagd.

De burgers hebben dus op basis van een rijke bron aan informatie nader beraadslaagd. Welnu, ik denk dat de informatie uit de burgerbevraging ook als bron kan worden gebruikt, naast de informatie van de experten en andere die men kan vragen.

Tot slot, mijnheer Briers, kan ik fysieke bijeenkomsten alleen maar toejuichen. Hoe meer burgers geïnformeerd zijn en hoe meer goesting zij hebben om mee te doen, hoe beter. Alle vormen zullen de participatie versterken en de goesting van burgers aanwakkeren om bij te dragen tot de democratie, want bij burgerparticipatie komt het er tenslotte op neer dat burgers die goesting hebben, mee hun schouders

Parlement devrait informer les citoyens de ce qu'il a fait de leurs propositions, de ce qu'il va en faire et des raisons pour lesquelles il les a ou ne les a pas acceptées. On pourra alors effectivement parler de renforcement.

Les panels citoyens visent à compléter la démocratie représentative, non à la remplacer. Les décisions demeurent une prérogative de la politique, mais l'un n'exclut pas l'autre.

Un référendum consiste à demander ce que les gens pensent d'un sujet avant d'y avoir réfléchi. La réponse est oui ou non. Un panel citoyen consiste à demander aux citoyens de s'exprimer sur un sujet après y avoir réfléchi. Les deux sont complémentaires. Les pays jouissant d'une grande expérience dans les référendums organisent aussi des panels citoyens.

Les informations issues de la consultation "Un pays pour demain" peuvent être utilisées au même titre que n'importe quelle autre information.

Ces informations peuvent donc également constituer une source pour la participation citoyenne. Je ne peux que me féliciter de la proposition de prévoir des réunions physiques.

zetten onder uw werk en u helpen het voor hen beter te doen.

01.16 Yves Dejaeghere: Mijn ervaring als docent heeft mij geleerd dat rond dit tijdstip de aula meestal leegloopt, zelfs als men nog slechts drie minuten verder wil gaan. Ik heb twintig vragen genoteerd, maar ik zal die niet allemaal kunnen beantwoorden. Ik kan wel even de kern samenvatten. Een van de thema's die werden aangeraakt, is dat één van de moeilijkste opdrachten erin zal bestaan burgerinspraak tussen verkiezingen te legitimeren in westerse democratieën. Niemand twijfelt aan de legitimiteit van de representatieve instellingen en verkiezingen. De vraag is echter wat men daarbij en daartussen doet. Dat vraagstuk is een moeilijkheid waarmee veel mensen worstelen, ook binnen dit gremium. Ik heb via een paar artikels vernomen dat een aantal parlementsleden besloten heeft te stoppen door de ontgoocheling vanuit het representatieve stelsel. Er is dus een moeilijkheid die opgelost moet worden.

Over de legitimiteit van burgerinspraak, effectieve representativiteit, kunnen boeken worden geschreven. Wat is representatief als burgerinspraak? Aan referenda als de Brexit hebben jongeren veel minder deelgenomen. Bij repetitieve referenda, zoals in Zwitserland, is er ook een duidelijke uitval van bepaalde groepen. De regio's in dit land hebben bovendien al zeer lang de mogelijkheid om referenda te organiseren. Als zij dat zouden willen, kunnen zij burgers consulteren via referenda, die weliswaar niet bindend zijn. Al die vraagstukken liggen op tafel. Ik kan daar nu niet dieper op ingaan. Zolang iets consultatief blijft, rijdt men met de handrem op. De laatste legitimiteit blijft dit Huis. Wat hier voorligt, is niet representatief, want het betreft een groep zeer actief voelende burgers, helaas hoofdzakelijk mannen. Ik wil jaren genderstudies niet tegenspreken – als man ben ik slecht geplaatst daarover te spreken – maar mannen voelen zich vaak geroepen om hun mening te geven. Alle parlementen in Europa zijn disproportioneel bevolkt met juristen. Zich kandidaat stellen voor verkiezingen blijkt dus ook een bepaald segment uit de samenleving erg aan te spreken.

De legitimiteit van hoe men dat oplost, is dus belangrijk. Loting is een van de oplossingen die we bekijken, ook al is dat niet zaligmakend of alleenstaand. De verbinding van loting met het wetgevende en representatieve werk is dan ook een van de moeilijke vraagstukken. Mevrouw Léonard is daarop ingegaan, de heer Dumont heeft er ook over geschreven en de heer Reuchamps is er ook mee bezig als academicus. Ik zou bijna zeggen dat we daarover een aparte sessie kunnen organiseren.

Ik kan als academicus heel lang over open en gesloten vragen praten, maar ik weet niet hoeveel tijd we hebben. Dat zijn discussies die we gehad hebben en opties die men moet afwegen. Mevrouw Fonck vroeg wat de mogelijkheid was dat bepaalde groepen dat gecapteerd hebben. Dat staat in het rapport dat we geschreven hebben. De ervaring leert ons dat dat af en toe gebeurt en dat dat net moeilijker is bij open vragen. Dat is het probleem met een publieke vergadering: ik kan geen specifieke voorbeelden geven zonder zelf in de problemen te komen. Er zijn echter voorbeelden waarbij dat gebeurd is, ook bij consultaties in dit land, bij bepaalde drukkingsgroepen. Hetzelfde antwoord komt letterlijk altijd voor. Helemaal hetzelfde typen bij een open vraag of instructies geven over wat de drukkingsgroep wil, maar wel elk een ander antwoord typen, want niemand mag merken dat het copy-paste is, is veel moeilijker.

01.16 Yves Dejaeghere: L'une des tâches les plus difficiles consistera à légitimer la participation citoyenne entre les élections. Personne ne doute de la légitimité des institutions représentatives ni des élections. Que peut-on considérer comme une participation citoyenne représentative? Les jeunes ont beaucoup moins participé au référendum sur le Brexit et lors de référendums répétitifs, comme en Suisse, on constate également un décrochage manifeste de certains groupes. Dans ce pays, les Régions ont en outre la possibilité d'organiser des référendums depuis très longtemps. Aussi longtemps qu'une procédure reste consultative, on travaille avec le frein à main tiré. La légitimité finale reste celle de ce Parlement.

Les résultats de la consultation ne sont pas représentatifs, car ils concernent un groupe de citoyens très actifs, malheureusement composé principalement d'hommes. Les hommes se sentent souvent appelés à exprimer leur opinion. Tous les parlements d'Europe sont d'ailleurs peuplés de manière disproportionnée de juristes.

Le tirage au sort est une des solutions étudiées, même s'il n'est pas la panacée. Le lien entre le tirage au sort et le travail législatif et représentatif constitue dès lors l'une des questions difficiles.

Le risque que certains groupes de pression utilisent les consultations pour faire passer leur point de vue est rendu plus difficile par les questions ouvertes, dès lors qu'il est plus compliqué de fournir des réponses différentes dont la teneur coïncide avec celle demandée par le groupe de pression, de manière à ne pas détonner. Les questions ouvertes compliquent le positionnement simple en faveur ou en défaveur de quelque chose, comme c'est le cas avec les questions oui-non. Cependant, d'un point de vue organisationnel, il

Ik wil ook nog iets zeggen over ja-neevragen. Ik heb zelf dat stukje geschreven voor het rapport van het Wetenschappelijk Comité. Toen ik in de Europese Rekenkamer de participatie van de Europese Commissie als expert moest auditen, was de ja-neevraag over het winter- of zomeruur een van de voorbeelden waarbij heel veel participatie was op het platform van de Europese Commissie. Dat was een zeer banale ja-neevraag. Een Duitse krant had de link gepost en plots waren er 1,5 miljoen Duitsers die naar de site surften en een bepaalde positie innamen.

Open vragen maken het dus net moeilijker voor drukkingsgroepen. Ze verminderen natuurlijk de gemakkelijkheid om ergens voor of tegen te zijn. Er is een reden dat de stemtest werkt met ja-neestellingen. Anders kan men dat bijna niet organiseren. Er zijn dus voor en tegens.

Een van de redenen dat er *capture* was en dat men vragen moet opstellen die quasi *referendair* waren, is dus dat probleem van open vragen en dat gaat ook terug naar legitimiteit en dergelijke meer.

Wat mevrouw Léonard aangaf, is dat het gewoon om input gaat, zoals u enorm veel input krijgt. Gisteren stond in de krant dat er ook heel veel wordt betaald aan externen voor input. Is 2 miljoen euro veel? Het grootste deel van het budget is naar het heel sterk inzetten op communicatie gegaan, wat ik niet goedkeur of afkeur, onafgezien van de vraag of dat al dan niet succesvol is geweest. Indien het niet succesvol is geweest, kan men het een positief-naïeve keuze noemen.

Het grootste deel van het budget is gegaan naar pogingen om het zoveel mogelijk mensen te laten weten. Er is ook op TikTok en dies meer ingezet. Is dat gelukt of niet? Blijkbaar is dat niet gelukt. Het grootste deel van het budget is evenwel besteed aan het streven om de bevraging zoveel mogelijk kenbaar te maken. Had men gewoon beslist om het onder de radar te houden, zoals veel andere websites, dan had men zich die communicatie kunnen besparen en was het een veel goedkopere operatie geweest. In die zin is de representativiteit gewoon wat ze is. Ze is niet goed. De vraag is natuurlijk hoe wij dat beter kunnen doen. Loting is een van de oplossingen.

Het andere uiteinde ligt in uw handen. Als ik lees dat een aantal parlementairen de handdoek in de ring gooit bij de komende verkiezingen, zeggend dat ook dit Huis niet altijd evenveel inspraak heeft, dan is een oplossing het verhogen van de inspraak.

Tot slot, mijnheer Calvo, het topic in British Columbia was zelfs heel nauwgezet de electorale formule. Wij geven altijd oude voorbeelden, maar een actueel voorbeeld loopt nu in Ierland en betreft de drugsproblematiek, een heel brede maatschappelijke problematiek. Dat zijn thema's die bijvoorbeeld over de politiek heen maatschappelijk zo ingrijpend zijn dat burgers erbij kunnen worden betrokken. Dat zijn ook vragen die kunnen worden gesteld.

Een van de moeilijkste operaties is wanneer de vraag dan wordt gesteld, zelfs als men burgerpanels gebruikt. Ik word daarvoor zeer vaak geconsulteerd. Er wordt beslist om een burgerpanel op te richten en dan volgt de vraag waarover dat moet gaan. Dat is heel moeilijk. Wanneer er een heel nauwe vraag wordt gesteld waaruit heel nauwe aanbevelingen volgen, dan heeft de politicus die beloofd heeft geen half werk te zullen doen, ook weinig marge. Wanneer er een heel brede vraag wordt gesteld, bijvoorbeeld hoe het met een bepaalde zaak verder moet, volgen er heel brede antwoorden en is er meer spelning.

n'y a parfois pas d'autre choix que de travailler avec de telles questions, comme c'est le cas pour le test électoral.

Le budget de 2 millions d'euros a été alloué en grande partie à la communication. Compte tenu du succès limité, ce choix pourrait être qualifié de positivement naïf. La représentativité est ce qu'elle est, c'est-à-dire insuffisante. Le tirage au sort est l'une des solutions possibles. Plusieurs parlementaires jettent bientôt l'éponge, considérant qu'ils n'ont pas non plus suffisamment leur mot à dire dans ce Parlement. La solution consiste à renforcer la participation.

En Colombie-Britannique, la population a pu s'exprimer sur la formule électorale. En Irlande, une consultation concernant la drogue, qui est un vaste problème de société, est en cours. La formulation plus ou moins ouverte de la question est un autre débat, qui est en partie inévitablement politique. Les experts ne peuvent qu'indiquer les résultats auxquels aboutissent généralement les questions ouvertes et les questions fermées. La discussion relative à la légitimité et la responsabilité politique doit avoir lieu au niveau politique.

Heel vaak ligt de moeilijkheid dus in de vraag wat moet worden voorgelegd.

Dat is een discussie die voor een deel onvermijdelijk politiek is. Die kunnen wij als experts niet voeren. Wij kunnen wel zeggen hoe bevragingen doorgaans verlopen. Als men open vragen kiest, leidt dat in de regel tot een bepaald resultaat. Als men daarentegen gesloten vragen kiest, leidt het doorgaans tot een ander resultaat. Naderhand is de vraag van legitimiteit en politieke verantwoordelijkheid een discussie die door u moet worden gevoerd. Als experts kunnen wij dan alleen de verschillende opties voorleggen.

01.16 Hugues Dumont: Madame la présidente, une série de questions portent sur la critique de l'analyse que je fais des résultats quand j'évoque des consensus. Cela a-t-il du sens de souligner un certain nombre de propositions qui semblent faire l'objet d'un consensus, dès lors que cette procédure ne donne aucune garantie de représentativité?

Je comprends très bien ces questions qui m'ont été adressées, mais ma réponse est très simple: je crois qu'il y a du sens à dégager des tendances plus ou moins lourdes, donc des embryons de consensus, évidemment dans les limites des répondants. Tout ce que je peux dire, c'est que, compte tenu des 10 000 répondants qui ont pris la peine de travailler, quand même, sur cette plateforme de dialogue citoyen, il apparaît que certaines tendances lourdes émergent. On peut donc parler de consensus.

Bien évidemment, je comprends bien qu'il ne s'agit pas de considérer plus que ce que je viens de dire: c'est-à-dire qu'il y a un consensus limité à l'ensemble des 10 000 répondants. Ces 10 000 répondants eux-mêmes ne sont pas représentatifs, on l'a dit, on l'a redit et on peut encore le redire dix fois.

Mais ce qui nous paraît donner du sens à cette procédure, c'est la suite. Nous avons tout le temps demandé au gouvernement de clarifier le plus vite possible, de manière très transparente, la suite de la procédure.

Nous avons peut-être un peu regretté, il faut bien le reconnaître, que pendant tout un temps, cette suite de la procédure n'était pas clairement annoncée aux citoyens. Cela a été quand même dit. Quand la plateforme de dialogue citoyen a été ouverte, il a été dit qu'en principe, une commission mixte composée d'élus et de citoyens tirés au sort pourrait s'emparer des résultats de la plateforme de dialogue citoyen.

Cela a été dit. Maintenant, pour moi, il est vital de réaliser cette promesse; parce que sinon, effectivement, l'exercice est très frustrant.

J'entends bien les mises en garde que vous faites. S'il s'agit simplement d'inviter dans des campagnes les citoyens à participer à ce type de plateforme de dialogue, et puis d'en rester là, même avec les résultats que je vous ai présentés, c'est tout à fait frustrant.

Par contre, si on nourrit le travail d'une commission délibérative mixte composée d'élus et de citoyens tirés au sort avec les résultats engrangés lors de la consultation via la plateforme de dialogue citoyen, alors cela fait sens. Et on retrouve l'exigence de représentativité à travers la composition de la commission mixte.

01.17 Hugues Dumont: Ik begrijp de kritiek op mijn analyse, omdat u zich afvraagt of het relevant is om de antwoorden waarbij er zich een consensus aftenkt te onderstrepen, aangezien de procedure geen garanties biedt met betrekking tot de representativiteit van de antwoorden. Het lijkt mij niettemin zinvol om duidelijke tendensen te vermelden. De consensus beperkt zich natuurlijk tot de 10.000 respondenten die de moeite hebben genomen om via het platform hun mening kenbaar te maken, en ze zijn inderdaad niet representatief, maar die bevinding kan zinvol zijn voor het vervolg van de procedure.

We hebben er voortdurend bij de regering op aangedrongen om snel duidelijkheid te verschaffen over het vervolg van de procedure en we hebben betreurd dat dat niet duidelijk aan de burger meegeleed werd. Toen het platform in de lucht ging, werd er aangekondigd dat een gemengde commissie, samengesteld uit verkozenen en door loting gekozen burgers, voorstellen zou uitwerken op basis van de resultaten van de burgerbevraging. Het is van doorslaggevend belang dat die belofte ingelost wordt, want als dat niet gebeurt, is de oefening hoogst frustrerend. Ik heb een open oor voor uw waarschuwingen hieromtrent. De onderneming is zinvol als de resultaten ervan als input dienen voor het werk van een gemengde beraadslagingscommissie.

Aan de eis inzake de representativiteit wordt voldaan via de samenstelling van de gemengde

Je pense donc que l'opération reste sensée.

J'entends bien que le Parlement n'a pas été associé à cette procédure en amont ni à la liste des questions. Je comprends votre frustration, mais ce sont des questions que vous devez adresser au gouvernement – et pas à nous. Aurions-nous dû refuser de participer à cette opération aussi longtemps que vous n'étiez pas associés en tant que parlementaires à la procédure? Non! J'estime que le gouvernement a la légitimité pour organiser ce type de procédure, mais je comprends parfaitement bien votre frustration.

À la question relative à la monarchie, la réponse est qu'en Belgique, nous ne pouvons pas organiser de consultation populaire sur les enjeux fédéraux. Poser la question "êtes-vous pour ou contre la monarchie?" était donc exclu. C'est aussi simple que cela.

En ce qui concerne les suggestions de Mme Fonck, qui songe à obliger les élus à débattre des propositions citoyennes et à voter sur celles-ci, je l'entends tout à fait. Quand une commission délibérative de citoyens tirés au sort soumet des propositions, il faut encore que les élus s'en saisissent et qu'ils prennent position. À ce titre, je pense à une expérience exemplaire en Communauté germanophone. Celle-ci a, en effet, institué une procédure qui oblige *in fine* les élus à motiver les raisons pour lesquelles ils suivent ou non telle ou telle proposition citoyenne. C'est évidemment de la sorte qu'il faut travailler. Toute la difficulté d'articuler démocratie représentative, démocratie participative et démocratie délibérative réside dans les liens qui s'instaurent entre ces différentes modalités.

Je me permets de faire un tout petit peu de publicité pour un article qui vient de paraître, sous ma plume, dans une revue électronique intitulée *E-Legal*, de la Faculté de droit de l'Université Libre de Bruxelles. J'y développe la centralité que le régime représentatif doit conserver. Pour moi, les élus ont une légitimité supérieure aux citoyens tirés au sort. Mais cette centralité sera enrichie si elle se nourrit des liens que l'on peut établir institutionnellement avec des procédures de démocratie directe, participative ou délibérative.

En ce qui concerne le référendum, on pense toujours à l'exemple suisse. Il faut rappeler que la question a été assez vite réglée en droit constitutionnel belge parce que le texte de la Constitution exclut le référendum.

Pour ce qui concerne la consultation populaire, vous pouvez relire les travaux de la Commission scientifique adjointe à la Commission du Renouveau politique de la Chambre et du Sénat qui avait été instituée entre 1999 et 2003. C'était le gouvernement Verhofstadt, qui parlait beaucoup de renouveau politique, qui avait mis sur pied cette Commission mixte. Il y avait donc un certain nombre de scientifiques. J'en faisais partie.

Nous nous sommes divisés à propos de l'admissibilité d'une consultation populaire sur des enjeux fédéraux. La majorité des experts a estimé que cette consultation n'était pas compatible avec le texte de la Constitution et qu'il faudrait donc la réviser. Mais une minorité considérait que c'était admissible.

Il y a plusieurs arguments. Le premier argument du Conseil d'État pour écarter la consultation populaire sur des enjeux fédéraux, c'est

commissie.

Ik begrijp de frustratie van het Parlement omdat het niet bij de procedure betrokken werd, maar u moet die vragen aan de regering stellen, niet aan ons. De regering heeft het recht om dit soort procedure te organiseren. Aangezien een volksraadpleging over federale kwesties niet mogelijk is, was het uitgesloten de burgers te vragen of ze voorstander zijn van de monarchie.

Ik hoor de suggesties van mevrouw Fonck om parlementsleden ertoe te verplichten over de burgervoorstellingen te debatteren en te stemmen. In de Duitstalige Gemeenschap zijn de parlementsleden ertoe verplicht te motiveren waarom ze een burgervoorstel al dan niet volgen. De moeilijkheid om de representatieve, participatieve en deliberatieve democratie met elkaar te verbinden, ligt in de verhouding tussen die stelsels. In een artikel dat ik in het tijdschrift *e-legal* publiceerde, onderstreep ik dat het representatieve systeem centraal moet blijven staan. Verkozenen hebben een grotere legitimiteit dan gelote burgers, maar die centrale rol zal verrijkt worden als deze gevoed wordt door verbanden die tot stand gebracht worden met procedures uit de rechtstreekse, participatieve of deliberatieve democratie.

Voor het referendum is er het Zwitserse voorbeeld, maar de Belgische Grondwet sluit die methode uit.

Wat de bevraging betreft, is de meerderheid van de deskundigen van het wetenschappelijk comité voor politieke vernieuwing van de Kamer en de Senaat van mening dat een volksraadpleging over de federale structuur onverenigbaar is met de Grondwet. De Raad van State voerde aan dat er een formeel onderscheid bestaat tussen een volksraadpleging, die louter raadgevend is, en een referendum, dat beslissend is. Dat is echter een zwak argument, want

l'argument du caractère très formel de la distinction entre une consultation populaire purement consultative et un référendum décisif. Quand ce sont les citoyens eux-mêmes qui s'expriment, c'est-à-dire la Nation elle-même, comment les élus pourraient-ils rester sourds à l'expression d'un avis? "Il y a des avis qui sortis de certaines bouches prennent une forme singulièrement impérative", disait le constitutionnaliste et ancien ministre de la Justice, Pierre Wigny.

C'est reproduit dans l'avis du Conseil d'État, section de législation, qui justifie l'exclusion de la consultation populaire par ce biais. C'est un argument qui n'est pas tout à fait puissant parce que formellement, il y a une distinction entre un pouvoir de décision et un pouvoir d'avis.

Mais, ce qui me paraît incontournable, c'est l'argument du texte de l'article 195. Pourquoi organiser une consultation populaire alors que l'article 195 a prévu, pour la révision de la Constitution, une forme de consultation qui est l'organisation d'élections déclenchées par l'adoption d'une déclaration de révision de la Constitution? Si le constituant considère que la déclaration de révision de la Constitution doit provoquer aussitôt une élection, c'est idéalement, théoriquement, dans le but de consulter la population sur les enjeux constitutionnels.

En réalité, cela ne marche pas du tout. La plupart des gens ignorent ce qu'il y a dans la liste des articles soumis à révision et, avec plusieurs constitutionnalistes, je défends une proposition de révision de l'article 195 qui serait beaucoup plus satisfaisante.

Mais dans l'état actuel des choses, ce sont les règles du jeu.

Voilà ce que je voulais vous dire.

01.18 Min Reuchamps: Madame la présidente, mesdames et messieurs, je serai bref, mais je voudrais dire qu'à titre personnel, je pense – c'est peut-être une mauvaise métaphore – que nous sommes toutes et tous dans le même bateau, que ce soit vous en tant qu'élus, nous en tant qu'experts, et nous tous en tant que citoyens puisque c'est notre première qualité.

Le bateau est en train de couler. Il faut donc faire quelque chose. Ce bateau démocratique sera toujours dans la tempête. En effet, si nous avions toutes et tous le même avis, nous n'aurions pas besoin de la démocratie. Mais celle-ci est bourrée de paradoxes. Tout d'abord, comme on en a encore eu la preuve aujourd'hui, tout le monde veut la participation, mais personne ne veut participer. L'enjeu de la démocratie est de savoir comment arriver à réconcilier le moins mal possible ces différents paradoxes dans une période où la polarisation est beaucoup plus grande que par le passé, où la violence des relations entre citoyens est beaucoup plus forte. Il faut donc trouver une solution qui ne passe pas par une simple réponse à la question de savoir ce qui est représentatif et ce qui ne l'est pas. Pourquoi? Parce que sans vouloir vous insulter, vous n'êtes pas représentatifs. Vous êtes des représentants, mais vous n'êtes pas représentatifs.

Derrière la notion de représentativité, il y a plusieurs notions. Il y a une première notion qui est descriptive. Autrement dit, on peut se dire qu'on veut quelque chose qui ressemble à la population et aux caractéristiques de celle-ci, mais on peut aussi se dire que ce qui compte, c'est une représentativité discursive, avec différentes idées qui se retrouvent dans le débat. Si cette plateforme n'a pas donné – elle n'avait d'ailleurs pas vocation à le faire – une représentativité

er bestaat nu eenmaal een formeel onderscheid tussen een advies en een beslissing. De inhoud van artikel 195 is daarentegen wel een argument waar we niet omheen kunnen. Daarin wordt immers bepaald dat de verklaring tot herziening van de Grondwet automatisch leidt tot specifieke verkiezingen om de Grondwet te wijzigen. Idealiter wordt de bevolking op die manier geraadpleegd over de herziening, maar in de praktijk weten kiezers niet welke artikelen er werden opgenomen in de lijst van te herziene artikelen. Ik pleit dus voor een herziening van artikel 195.

Tot daar de huidige spelregels.

01.18 Min Reuchamps: We zitten allemaal in een zinkend schip, zowel experts, verkozenen als burgers. We moeten dus actie ondernemen. Indien iedereen dezelfde mening zou hebben, zou de democratie overbodig zijn. Hoe kunnen we echter het feit dat iedereen voorstander is van participatie verzoenen met de vaststelling dat niemand wil participeren, temeer daar de polarisatie groter is dan in het verleden?

De oplossing ligt niet in het representatieve aspect. De verkozenen zijn inderdaad vertegenwoordigers zonder representatief te zijn. Representativiteit kan descriptief van aard zijn en een afspiegeling van de bevolking beogen. Ze kan echter ook discursief zijn, indien de verschillende ideeën van het maatschappelijk debat erin aan bod komen. Het platform heeft geen descriptieve representativiteit opgeleverd, maar veleer een discursive. De ideeën die erin geopperd werden, zijn de

descriptive, elle peut se rapprocher progressivement de quelque chose de discursif. Pourquoi ose-je dire cela? Parce qu'elle était ouverte à tout le monde. On peut se poser la question de savoir si les différentes idées font écho de ce que l'on peut trouver dans la société. On peut répondre oui ou non à cette question. Mais c'est ainsi que l'on pourra arriver progressivement à un consensus. Si la plupart des idées ne font pas l'objet d'un accord, mais que c'est le cas pour certaines, cela veut dire quelque chose que l'on ne peut pas nier. Ce n'est pas une représentativité descriptive, mais on peut se diriger progressivement vers celle-ci.

Pour ne pas vous laisser sur un constat d'une certaine façon négatif, je vous dirai que vous avez déjà des outils dans les mains pour éviter que ce bateau ne coule ou, en tout cas, que sa flottaison soit ralentie. Je crois fondamentalement qu'il faut engranger des victoires rapides. C'est donc avec prudence que je vous dis qu'il faut rouvrir les choses de manière très ouverte, ce qui est tout à fait possible. Et ce qui vous sera présenté cet après-midi est une ouverture. Il ne s'agit pas de décisions, mais plutôt de principes qui vous seront présentés sur le financement des partis.

Par contre, ce que doivent faire les panels citoyens et les commissions mixtes, c'est aller vers des éléments qui sont beaucoup plus proches d'une décision, vers des choses beaucoup plus opératoires. Vous pouvez aimer ou pas l'idée du panel sur une circonscription électorale fédérale, je pense qu'on a là un thème – et il y en a d'autres qui sont possibles – où il est possible de décider. Or, votre mission collective jusqu'au 9 juin 2024, c'est d'obtenir des décisions pour dire que ce ne sont pas les partis qui gagnent mais la démocratie qui va gagner. Je crois que la démocratie aura besoin, au cours des prochains mois, d'avoir des victoires, de pouvoir dire qu'on inverse cette tendance. On ne va évidemment pas réformer la Belgique, la démocratie d'une certaine façon, mais la Chambre a cette responsabilité de dire qu'il faut bouger, notamment sur quelques petites victoires mais des victoires quand même. Bon travail!

La présidente: Je vous remercie, monsieur Reuchamps. Vous avez dit vouloir être concis, mais vous avez lancé un sujet que nous pourrions approfondir pendant des heures.

Ceci dit, chers collègues, j'espère que les explications fournies par les membres du comité scientifique ont pu vous éclairer quant au processus de consultation citoyenne qui a été mis en place par le gouvernement. Nous l'avons entendu, le système n'est pas parfait, mais il a en tout cas le mérite d'exister.

Je ne peux qu'encourager les différents mécanismes et/ou exercices qui impliquent davantage les citoyens. Pour cela et pour tout le travail que vous avez fourni ainsi que pour votre disponibilité, je tiens à vous remercier.

*La réunion publique de commission est levée à 12 h 26.
De openbare commissievergadering wordt gesloten om 12.26 uur.*

weergave van de meningen die in de samenleving circuleren. Op die manier kunnen we geleidelijk een consensus bereiken. Indien er overeenstemming bestaat over bepaalde ideeën, begeven we ons in de richting van een discursive representativiteit.

We moeten dus quick wins realiseren. We moeten behoedzaam en met een open geest de debatten heropenen, zoals tijdens de presentatie van deze namiddag zal gebeuren. Het gaat dan niet over beslissingen, maar over de principes met betrekking tot de partijfinanciering.

De burgerpanels en gemengde commissies moeten nu verder werken naar een beslissing toe, naar meer operationaliteit. Of men de idee van een panel over een federale kieskring nu genegen is of niet, dit is een thema waarover een beslissing mogelijk is. Het is uw collectieve opdracht tot 9 juni 2024 om voor beslissingen te zorgen waarbij niet de partijen baat hebben, maar de democratie. De Kamer draagt die verantwoordelijkheid. Ik wens u veel succes bij uw werk in dit domein!

De voorzitster: Het systeem is niet perfect, maar het bestaat tenminste. Mechanismen die de betrokkenheid van de burgers vergroten moedig ik aan. Ik dank u voor het werk dat u verricht hebt!